

Marianne Rautiainen

ARVOKASTA KITEELLÄ

Kiteen kulttuuriympäristöohjelma

Arvokasta Kiteellä
Kiteen kulttuuriympäristöohjelma

Marianne Rautiainen

Marianne Rautiainen

Arvokasta Kiteellä
Kiteen kulttuuriympäristöohjelma

Toimituskunta:

Jukka Haltilahti
Pirjo Karinen
Leena Lusa
Eeva-Riitta Majoinen
Mauri Mönkkönen
Hannu Piipponen
Marianne Rautiainen
Sirkka Sortti

ISBN 952-11-1490-8 (nid.)

ISBN 952-11-1812-1 (PDF)

Graafinen ohjeistus Leea Wasenius

Taitto Maija Rämö

Kuvat Marianne Rautiainen (MR), Jukka Haltilahti (JH), Pohjois-Karjalan museo (PKM),
Pohjois-Karjalan ympäristökeskus (PKA) ja Pohjois-Karjalan ammattiopisto Kitee (PKAMO)

Kansi Leea Wasenius

Kannen kuvat Marianne Rautiainen

Kartat Anita Rämö

Pohjakartat © Maanmittauslaitos lupanro 7/MYY/03

Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä 2003

Sisällysluettelo

Tervehdyssanat	4
Saatesanat	5
Johdanto	6
Maisemien ja luonnon yleiskuvaus	8
Kulttuuriympäristön historiaa	16
Kulttuuriympäristö	28
Maisemakohteita	30
Maisemakokonaisuuksia	30
Näköalapaikkoja ja luontonähtävyyksiä	36
Hautapaikkoja ja muistomerkkejä	38
Rakennuksia ja pihapiirejä	41
Sivistyshistorian ja julkisen hallinnon arvopaikkoja	41
Elinkeino- ja liikennehistoriallisia kohteita	51
Asutushistoriallisia kohteita	57
Varhaista huvilakulttuuria	67
Kulttuuriympäristön hoito	70
Rakennusperinnön hoito- ja korjausperiaatteita	71
Kiinteät muinaisjäännökset ja niistä huolehtiminen	75
Maaseutumaiseman hoito	76
Kiteen kulttuuriympäristön tila	78
Kooste kulttuuriympäristön tilasta	79
Kunnan ominaispiirteet ja ohjeistus	82
Rahoitus, lainsäädäntö ja sopimuksia	86
Käsitteitä ja sanastoa	89
Lähteet ja kirjallisuutta	90
Liite 1: Kyselylomake	92
Liite 2: Yhteistyötahoja	93

TERVEHDYSSANAT

Rakennettu ympäristö, rakennukset ja maisema, on ainutlaatuista paikallishistoriaa ja nykypäivää. Se on sekä taloudellinen että kulttuurinen kehittämisresurssi. *Kulttuuriympäristön* säilyttäminen ja kehittäminen tulee olla yksi keskeisimmistä haasteista maaseutukaupunkimme Kiteen arvostuksessa viihtyisänä asuinpaikkana ja vetovoimaisena matkailukohteena.

Kulttuuriympäristöohjelma Arvokasta Kiteellä on tarkoitettu käytännön työvälineeksi näiden tavoitteiden saavuttamiselle ja uuden ympäristökulttuurin luomiselle. Se on tehty yleistajuiseksi ja helppolukuiseksi käsikirjaksi ensisijaisesti kunnan, kuntalaisten ja yritysten käyttöön. Se kannattaisi sisällyttää opetukseen koulutuksen eri tasoilla. Ohjelma osoittaa ja auttaa tiedostamaan mitä kaikkea arvokasta elinympäristömme ja sen jokapäiväiset näkymät sisältävät. Siinä halutaan ennen kaikkea kiinnittää huomio arkipäiväympäristön arvoihin. Se opettaa myös huomaamaan oman toimintamme merkityksen ja vaikutuksen kulttuuriympäristössä.

Toivon, että kulttuuriympäristöohjelmasta muodostuu jatkuva prosessi, joka liittyy kunnan muuhun kehittämiseen. Näin saisimme kulttuuriympäristömme säilymään rikastuttavana ja elävänä muuttuvan yhdyskunnan ja elinympäristön osana.

Kiteen kaupungin puolesta haluan esittää parhaat kiitokset kaikille kulttuuriympäristöohjelman aikaansaamiseen vaikuttaneille henkilöille ja tahoille.

3.6.2003

Kirsi Hämäläinen
kaupunginjohtaja

SAATESANAT

Ihmisen toimia tulisi ohjata moniarvoisuus, missä rahalla mitattavien arvojen lisäksi huomioitaisiin myös mittaamattomat arvot. Modernin yhteiskunnan kehitystä on leimannut kyvyttömyys ymmärtää ympäristöarvot pääomana, kuten luonto, maisema, historialliset arvot ja esteetiikka. Nämä ovat kuitenkin keskeisiä ympäristön laatutekijöitä, ja niistä osa on jopa korvaamattomia. Ympäristöarvoista luonto on herätty huomaamaan 1970-luvulla. Nyt se on jo yleisesti tunnustettu, mutta *kulttuuriympäristön* merkitys on noussut esiin 1980-luvulla ja siitä huolehtiminen vasta tänään.

Ympäristön ei tarvitse olla juhlallista tai harvinaista ollakseen arvokasta. Arkipäiväinen ja tavallinen voi olla myös rikkautta. Asukkailleen jokapäiväisestä elinympäristöstä tulee aikaan arkipäiväistä, mutta siihen voi sisältyä arvoja, joita kannattaa vaalia. Tyypillisistä ja tunnusomaisista ominaispiirteistään kohde usein tunnetaan, ja siihen voi liittyä myös paikallista omaleimaa. Arvostuksen ja ymmärtämättömyyden puutteesta "tavanomaista" helposti häviää, kun halutaan "hienompaa" uutta tilalle. Etenkin kyvyttömyys tunnistaa tutun ympäristön hienovaraisia piirteitä johtaa niiden katoamiseen ja ympäristö köyhtyy. Elinympäristönsä katseleminen uusin silmin ja uudessa valossa auttaa näkemään tutut asiat vahvuutena ja mahdollisuutena, voimavarana, jota kannattaa hyödyntää.

"Arvokasta Kiteellä" on eräänlainen **kotiseutukirja**. Se on tarkoitettu jokaiselle paikkakuntalaiselle, sillä kulttuuriympäristön hoito riippuu paljolti juuri heistä, jotka elävät kulttuuriympäristönsä keskellä. Kirja auttaa tunnistamaan arvoja ja kannustaa ryhtymään toimenpiteisiin kotiseudun hyväksi. Arvokkaaksi ja tärkeäksi koettua kannattaa hoitaa ja tuoda muillekin esille. Siitä voidaan olla ylpeitä. Kulttuuriympäristötyöllä vaikutetaan paikkakunnan vetovoimaisuuteen ja imagoon, sillä rikas ja hoidettu ympäristö heijastaa siellä elävien hyvinvointia, asenteita ja arvoja. Toivomukseni on saada asialle myönteinen ilmapiiri ja uusia kulttuuriympäristön ystäviä. Jokainen voi aloittaa työn lähiympäristöstään, omasta pihastaan.

30.7.2003

Marianne Rautiainen
arkkitehti

MR Niinikummun tienristeys jouluna 2002.

Varsa syntyy laitumella kuvausmatkalla 2003.

MR

Kulttuuriympäristötyön voi aloittaa omasta pihasta. Kalliolan huolella hoidettu pihapiiri, Suoparsaari.

Mitä kulttuuriympäristö on?

Edeltäviltiltä sukupolvilta perintönä saamamme *kulttuuriympäristö* on voimavara tulevaisuudelle. Se on ympäristömme rikkaus ja merkittävä laatutekijä. Se on tärkeä lähtökohta tämän päivän suunnittelulle ja tulevalle kulttuuriympäristöllemme. Se on maiseman, rakennetun ympäristön ja kiinteiden muinaisjäännösten muodostama kokonaisuus. Se luo ajallista ulottuvuutta, sillä siitä voidaan lukea kuinka aikaisemmat sukupolvet ovat eläneet, tehneet työtä ja rakentaneet. Koska jokainen aikakausi jättää kulttuuriympäristöön jälkensä, niin se on alati muuttuvan, ihmisen ja ympäristön vuorovaikutteisen prosessin tulos.

Tavoitteet

Päätöksen teossa *kulttuuriympäristömme* on jäänyt hyvin vähälle huomiolle. Suomessa uudisrakentaminen, elinkeinojen muutos ja voimakas tekninen kehitys ovat viime vuosikymmeninä muokanneet perinteistä ympäristöä voimakkaasti ja radikaalisti. Kulttuuriympäristö, kansallinen pääomamme, on huolestuttavasti vähentynyt. Siitä huolehtiminen ja vaaliminen tulisikin olla yhteinen tavoite, josta jokaisella on vastuu. Kaikessa päätöksen teossa vaikutus kulttuuriympäristöön tulisi selvittää yhtä tarkasti kuin kustannusvaikutukset.

Eri puolilla valtakuntaa on 1990-luvun puolivälistä saakka laadittu useita kulttuuriympäristö-ohjelmia. Pohjois-Karjalassa on ollut samanaikaisesti tekeillä Kiteen lisäksi ohjelmia Enossa, Kesälahdella, Kontiolahdella, Rääkkylässä ja Tohmajärvellä, ja aikaisemmin ohjelmia on valmistunut Valtimolta (1994) ja Kiihtelysvaarasta (1999).

Kiteen ohjelman tarkoitus on edistää ja vaalia ympäristön kauneutta ja kulttuuriarvoja sekä luoda perustaa paikallisen rakennusperinnön säilyttämiselle. Sen tehtävänä on antaa perustietoa kulttuuriperinnöstä mm. rakentamiselle ja maankäytölle. Tietoa voidaan hyödyntää myös ympäristökasvatuksessa sekä elinkeinoelämän ja matkailun kehityshankkeissa. Lisäksi se auttaa hakemaan julkista rahoitusta ympäristön hoitohankkeisiin. Ohjelman tavoitteena on voimistaa kunnan ja maakunnan identiteettiä, ja luoda arvopohjaa omatoimiselle ympäristön hoidolle. Sen tulisi kannustaa jatkuvaan hoitoon ja *kulttuurimaiseman* muutosten seurantaan, muun muassa käynnistyneen inventointityön jatkamiseen ja sen päivitykseen. Täyttämässään nämä tehtävät ohjelma on hyvänä apuvälineenä kunnan kehittämisessä kestävä kehityksen periaatteen mukaisesti perinnettä hyödyntäen.

JOHDANTO

Kitee on yksi kuudesta Pohjois-Karjalan kohdekunnasta, joka on ollut mukana Perusta rakennusperinnön vaalimiselle – projektissa. Se on ollut osa laajempaa Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen Rakennusperintö kunniaan -hanketta. Työn tuloksena on Kiteen kaupungille laadittu oma kulttuuriympäristöohjelma, "Arvokasta Kiteellä". Se on tilannekatsaus kunnan kulttuuriympäristöstä. Ohjelma ei ole suunnitelma, vaan perusta sen luomiselle. Näkökulman avartamiseksi työtä on tehty yhteisvoimin. Ohjelmanlaatijoiden ja kunnan ohjausryhmän lisäksi kuntalaiset ja asukkaat on myös kutsuttu mukaan järjestämällä mm. kyselyiltoja (liite 1).

Sisältö

Ohjelmassa esitellään erityisesti niitä kohteita ja alueita, jotka sisältävät useita laatutekijöitä, ja joita voi uhata häviäminen ja suuret muutokset. Käyttöarvon lisäksi kohteista voi tunnistaa myös maisemallisia, historiallisia ja rakennustaiteellisia arvoja. Esittelyluettelo ei ole täysin kattava, vaan rajallisen työskentelyajan ja julkaisun koon vuoksi useita merkittäviä ja arvokkaita kohteita ja kokonaisuuksia puuttuu. Luonnonolot, paikallishistoria sekä inventoidut rakennuskohteet ovat olleet tausta-aineistoa, jonka pohjalta on päästy tarkastelemaan Kiteen kulttuuriympäristön nykytilaa ja tulevaisuuden näkymiä. Ohjelmaan on koottu mm. maiseman ja perinnerakentamisen yleisiä hoito- ja kunnostusohjeita sekä luettelo tukimuodoista ja yhteistyötahoista. Yhteenvetona on myös kuvailtu Kiteen kulttuuriympäristön ominaispiirteitä ja omaleimaa, minkä pohjalta on esitetty tärkeimpiä toimenpide-ehdotuksia.

Toteutuksesta

Perusta rakennusperinnön vaalimiselle -projektin ja kuuden Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristöohjelman rahoittajina ovat olleet valtio, Euroopan aluekehitysrahasto (EAKR) ja kohdekunnat. Ohjelmat on toteutettu vuosien 2001- 2003 aikana.

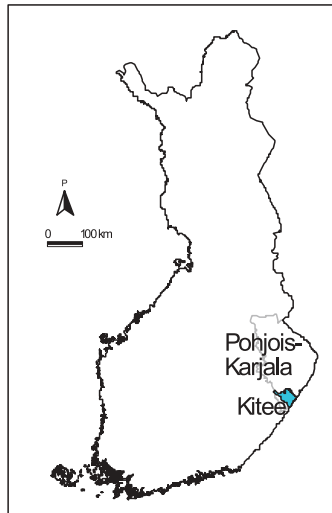
Kiteen kulttuuriympäristöohjelman kokoamisesta sekä kohdearvioista ja hoito-ohjeista on vastannut Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksessa arkkitehti Marianne Rautiainen, luonnon ja maiseman yleiskuvauksesta maisemasuunnittelija Jukka Haltilahti ja historian yleiskuvauksesta historioitsija Mauri Mönkkönen. Lisäksi arkkitehti Leena Lusa on alustanut ympäristön hallintoon liittyvän osuuden, ja Eeva-Riitta Majoinen Pohjois-Karjalan museosta on avustanut arkeologian asioissa. Projektipäällikkönä on ollut ympäristökeskuksesta Pirjo Karinen sekä hänen edeltäjänään Sirkka Sortti. Kiteellä työn ohjausryhmässä ovat olleet Heikki Pietarinen, Marjatta Varpainen, Eino Karhinen, Seppo Auvinen, Heikki Pirinen, Sirpa Pakarinen ja Leena Tuhkanen. Omalta osaltaan työhön ovat vaikuttaneet myös paikalliset asukkaat, joita on kuultu tutustumismatkoilla ja kyläkokouksissa. Lehti-ilmoituksen avulla paikallista väkeä on kutsuttu kolmeen kyläiltaan, jotka on järjestetty eri puolilla Kiteetä. Kokouksiin osallistuminen ja jaettuihin kyselylomakkeisiin vastaaminen on ollut kiitettävää. Yhteensä kolmessa kokouksessa on ollut 59 paikallista osallistujaa ja täytettyjä kyselylomakkeita sekä karttamerkintöjä on saatu 46 kappaletta. Osa osallistujista on työskennellyt ja vastannut kysymyksiin pareittain tai ryhmissä (liite 1). Koska vastaavanlaisia kulttuuriympäristöohjelmia on tehty yhtä aikaa viidessä eri naapurikunnassa, ovat yhteiset hetket ja keskustelut muiden kuntaohjelmien laatijoiden kanssa auttaneet työn kulkua ja vaikuttaneet sen sisältöön.

MAISEMIEN JA LUONNON YLEISKUVAUS

MR

*Uittoa Puhoksen
kanavalla vuonna 2002*

Kitee sijaitsee Itä-Suomen läänissä, Pohjois-Karjalan maakunnassa, sen eteläosassa. Korkokuvaaltaan ja maisemallisesti, Suomen maisemamaakuntajaossa, Kitee kuuluu kahteen eri maisema-alueeseen; Pohjois-Karjalan järvisuutuun ja Laatokan-Karjalaan. Korkokuva ja maisemat ovat jakaantuneet ilmasta katsottuna kahteen suureen lohkoon. Jakajana toimii toinen Salpausselkä pitkällä harjujaksollaan. Kunta halkeaa kahtia pystysuunnassa harjuselänteen vaikutuksesta erottaen läntisen Pohjois-Karjalan järvisuudun ja itäisen Laatokan-Karjalan puolet toisistaan. Tätä selkeää omaleimaista kontrastia korostaa myös se, että vanha asutus on keskittynyt valtaosaltaan itäpuolisille, Laatokan-Karjalan seuduille.

Alue voidaan jakaa suuressa mittakaavassa toisinkin. Kunnan eteläosissa Orivesi ja Pyhäjärvi "katkaisevat"

Kiteen suurmaisemat jälleen kahtia –tällä kertaa toisin päin vinosti ristiin. Lounaan puolelle jää pienempi alue kuntaa runsain vesistöineen ja selvästi kuuluvine yhteyksineen Suur-Saimaan vesistöihin. Pohjoisemmat tai sanoisiko koillisemmat maat ovat selvästi yhtenäisemmät ja kuuluvat tavallaan "mantereisemmän" Itä-Suomen piiriin. Lähes samaa rajaa noudattavat myös suovyöhykkeet. Etelämpänä ovat Sisä-Suomen vietto- ja rakkakeitaiden alue ja pohjoisempaan Pohjois-Karjalan vietto- ja rakkakeitaat.

Kallioperä. Valtaosa Kiteen kallioperästä on yli 1,8-2,5 miljardia vuotta vanhaa, niin sanottua proterotsooista kallioperää. Se koostuu suurimmalta osin kulutusta kohtalaisen hyvin kestävästä kiilleliuskeista ja gneisseistä. Tällaisesta kallioperästä rapautunut tai jääkausien irrottama aines ei ole ravinnearvoiltaan parasta mahdollista.

Kiteen lounaisosassa on suuri graniittinen ja granodioriittinen muodostuma Pyhäjärven ja Suuren Nivungin välissä. Samaa kivilajia löytyy erilaisina paikallisina juonteina siitä itäänkin (pohjoisessa Riikola ja etelässä Pekkilänmäki linjan itäpuolella). Sinällään nämä juonteet ovat niin ikään vähäravinteisia, mutta niiden sivuilla on eri kivilajien saumakohdissa hyvinkin kalkkipitoisia kivilajeja -tonaliitteja. Varsinainen suuri tonaliitti- ja kvartsidioriittimuodostuma on Säynejärveltä etelään aina Pyhäjärvelle, kunnanrajalle ulottuvalla alueella. Alueena se vastaa aika tarkoin maantieteellisessä maisema-aluejaossa olevaa Vaarojen Kiteetä (s.11).

Jääkaudet ovat murentaneet kalliota ja kuljettaneet kalkkipitoista materiaalia kauemmaksi alkuperäiseltä paikaltaan. Lisäksi pinta- ja pohjavedet kuljettavat ja levittävät kalkkivaikutusta edelleen lähiympäristöön. Tällaiseen paikkaan sattunut lehto voi kasvillisuudeltaan olla merkittävä. Vanha asutus ja vaara-asutus ovat osittain hyödyntäneet kyseisiä alueita jo kauan.

Maaperä, ilmasto ja kasvillisuus. Maaperä on Kiteellä erittäin vaihtelevaa. Periaatteessa kaiken pohjalla on pohjamoreeni. Noin sadan metrin yläpuolisilla alueilla se on huuhtoutumatonta moreenia sisältäen runsaasti hienoa ainesta. Tämä ominaisuus tekee siitä erityisen suotuisaa viljelyyn, mikäli maaperä ei ole liian kivistä tai ohutta. Pohjamoreeni on kuitenkin vain paikoin näkyvissä, sillä sitä peittävät monin paikoin laajat harju- ja rantamuodostelmat. Lisäksi moreenipeite on esimerkiksi Vaarojen Kiteen alueella paikoin erityisen ohutta tai puuttuu kokonaan. Aluetta luonnehtivatkin siellä täällä kallioidet kumpareet. Samoilla alueilla on myös runsaasti harjuaineksia ja rantamuodostumia. Ne ovat useimmiten sijoittuneet vaarojen ympärille tai laaksoihin vaarojen väleihin. Tätä vaaran, harjun ja rantamuodostelmien vuorottelua voi seurata esimerkiksi Juurikka – Närsäkkälä tien varrella. Myös soistumat ovat maisemassa merkittävässä roolissa. Kallioisia alueita ja savikoita on jonkin verran, muita laakso-tytteitä on jo sitten vähemmän. Suuremmat avosuot ja luhdet puuttuvat tyystin.

Mikäli halutaan etsiä selkeitä yhden maaperän hallitsemia alueita, voidaan Kiteellä erottaa ensimmäisen ja toisen Salpausselän muodostelmat omiksi teemoikseen, maantieteellisessä maisema-aluejaossa Itäisten harjujen alue ja Salpausselkien muodostelma (s. 13). Muutoin muita pienempiä harjumuodostelmia ja muiden maaperien alueita on löydettävissä kaikkialta eripuolilla kuntaa.

Kiteen luonnossa on muutamia erityisiä seikkoja, joita on syytä korostaa. Ravinteikas maaperä saa aikaan hyvinkin merkittäviä vaihteluita alueen kasvuolosuhteissa ja kasvillisuudessa. Tästä esimerkkinä on vaikka Pyhäjärven vaikutusalue kokonaisuudessaan ja sen yksittäisenä kohteena mainittakoon lehtojensuojeluohjelmassa oleva Näsönsalmen harjulehto. Monet muutkin suojellut lehdot ovat keskittyneet tälle alueelle. Toki muuallakin on suojeltuja lehtoja, kuten Syrjäsalmen suppalehto; suojelemattomista puhumattakaan.

Kitee on kokonaisuudessaan eteläborealisen suotuisamman ilmastovyöhykkeen alla, joka lahjoittaa seudulle kohtalaisen suotuisat kasvuolosuhteet. Laatokan-Karjalan ilmastollinen ja kasvillisuudellinen vaikutus on alueella selvästi havaittavissa, erityisesti kunnan itälaidalla.

Koristekasvien kasvupaikkaluokitus on Kiteellä selkeästi nelosvyöhyke (IV), ollen sen vyöhykkeen keskellä. Paikoin voi suotuisilla kasvupaikoilla menestyä eteläisemmätkin kolmannen (III) ja jopa toisen (II) vyöhykkeen kasvit.

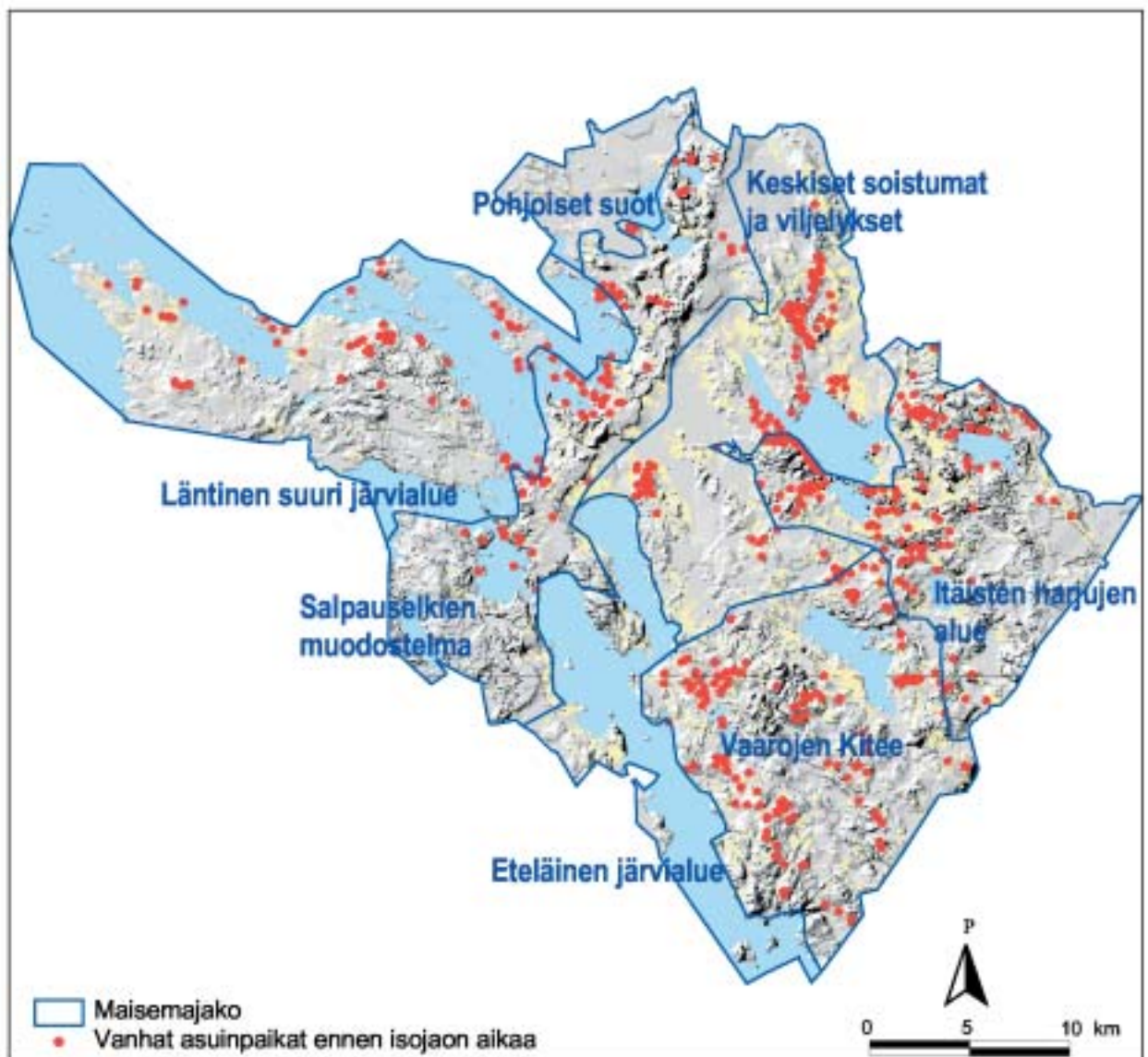
Kiteellä on muutamia suuria suoalueita. Pohjoisten soiden alue ja toisen Salpausselän itäpuoliset alueet, Keskiset soistumat ja viljelykset ovat hyvin soisia (s.14). Varsinaiset avoimet, laajat suoalueet kuitenkin puuttuvat. Pieniä, matalaturpeisia soistumia on kaikkialla alavimmilla alueilla runsaastikin. Suojeltuja soita on vain yksi, Partiisuo 367 hehtaria.

Kiteen puustossa korostuvat ehkä hieman yllättävästikin sekametsät. Ne liittyvät kulttuurivaihteluiden alueiden lähelle, rantamuodostumiin ja erityyppisten maaperien rajapintoihin. Lehtipuusto on selvästi ihmistoiminnan aikaansaannosta. Kokonaisuudessaan metsiä kuvastaa ehkä parhaiten monipuolisuus ja rehevyys. Selkeitä yhden puulajin alueita ei ole, muutoin kuin toisen Salpausselän korkean harjualueen männiköt. Männyt hallitsevat myös harva- puustoisia soita. Muutamain paikoin on laajahkoja kuusikoita. Kuusikot sinänsä ovat keskittyneet varsinkin rantamuodostelmien kumpareisten maiden varjoisiin notkelmiin ja soiden laitamille korpimaille. Kiteellä on vanhojen metsien suojelualueita vain yksi, Makonniemen 15,1 hehtaarin alue. Lisäksi Sopensuon 44 hehtaarin alue kuuluu suojeluohjelmaan. Muuallakin on siellä täällä vanhoja metsiä, mutta ne kuuluvat metsätalouden piiriin ja ovat pinta-alaltaan usein pieniä.

Perinnebiotoopit ja perinnemaisemat. Kiteellä on kaikkiaan kuusi *perinnemaisema-alueita*. Näillä kylläkin tarkoitetaan lähinnä *perinnebiotooppeja*, niiden ollessa erilaisia haka ja laidunmaita. Kiteellä isoimmat suojellut perinnemaisemakohteet sijaitsevat Kiteenjärven ja Hyypiin ympäristössä. Valtakunnallisesti tärkeitä ovat Kalmistolän haka Niemenpuolessa ja Koikkalanmäen rinnelaitumet Savikossa. Lisäksi on 15 maakunnallisesti ja 12 paikallisesti tärkeää kohdetta. Suurin kohde pinta-alaltaan on Partasensaaren niityt, lähes kuusi hehtaaria. Yleensä perinnemaisema-alueet ovat kooltaan pieniä, vain 0,3-0,8 hehtaaria. Muuallakin on erikokoisia alueita, jotka täyttävät perinnebiotooppien ja -maisemien ehdot, mutta ne ovat muissa hoito-ohjelmissa tai vielä aktiivisessa käytössä eivätkä kuulu suojelun piiriin. Osa niistä on jopa edellä lueteltuja alueita huomattavasti suurempia.

Maantieteellinen aluemaisemajako

Maisemia voidaan erotella toisistaan niiden erilaisten näkyvien muotojen ja sisältöjen perusteella. Maisemallisesti tai sisällöltään tai toiminnaltaan yhtenäiset, toisiaan koskettavat alueet muodostavat yhdessä yhden suuremman maisema-alueen tai toiminnallisen teeman. Tutuimpia maisemaa hallitsevia yhtenäisiä elementtejä ovat esimerkiksi vaaraseudut ja järvi-alueet tai laajat suoalueet. Eri alueiden rajojen tulee olla niin sanottuja luonnollisia rajoja eli perustua maastossa ja maisemassa oleviin fyysisiin eroihin. Kiteen kunnan alueella, 113 000 ha, voidaan erottaa 7 erilaista maisemallista tai toiminnallista aluetta.

Loistavat vaaranäkymät
Otravaaralta Pyhäjärvelle.

MIR

Vaarojen Kitee sijaitsee kunnan kaakkoisosassa. Kooltaan se on alueista toiseksi suurin, lähes 20 000 ha. Vaaraseudut voidaan erottaa muista Kiteen korkeista alueista maaperän ominaisuuksien perusteella. Vaaraseutuja hallitsevat kallioiset tai pohjamoreenin hallitsevat vaarat. Mikäli maat ovat olleet riittävän korkealla, 100 metriä merenpinnan yläpuolella ns. vedenkoskemattomalla alueella, voidaan puhua varsinaisista viljavista vaaramoreeneista. Tyypillisintä viljavaa vaaraseutua ovat Koivaara – Vällyvaara – Närsäkkälä – Valkeavaaran alue sekä Rokkalan ja Ala-Liukun seudut. Muita vastaavia pienempiä vaaroja ovat Teppanamäet, kallioinen Huuhkainvuori, sekä matalampina Loukunvaara – Onterhuuha – Kiitson seudut. Niin ikään pohjamoreenimaille on muodostunut esimerkiksi Niinikummun – Rantakylän alue vanhoine asutuspaikkoineen. Tällä Vaarojen Kiteeksi nimetyllä alueella on runsaasti myös ranta- ja harjumuodostelmia, mutta ne ovat pinta-alaltaan pieniä, eivätkä muodosta selviä hallitsevia kokonaisuuksia. Erityisen paljon näitä on Juurikkasalmen ja Kontiolan välisellä seudulla ja siitä itään aina Säyneenkylään saakka ulottuvalla alueella. Sinällään korkeita, vaaramaisia, seutuja on muuallakin Kiteen alueella, mutta niitä hallitsevat vuorostaan harjuiset maaperän alueet (esim. Itäisten harjujen alue).

Vanhan asutuksen keskittymiä on ollut Ala-Liukun – Rokkalan tienvarsi, Koivaara, Säyneenkylä sekä Juurikan – Juurikkajärven seutu. Osa alueiden tiloista on perustettu viljelykelpoisille rantamuodostelmille. Nämä viljelykelpoiset rantamuodostumat koostuvat pääasiassa veden kasaamista hienommista aineksista, kuten hiekoista ja sorista. Asutuksen paikanvalintaan on vaikuttanut kohomien edullinen pienilmasto ja maaperän helppo muokattavuus. Uudempi asutus on syntynyt edellisten sekaan tai kokonaan uusille alueille. Uudempia viljelyseutuja ovat esimerkiksi Hanttavaaran – Lahdenkylän moreenimaat, Misolan – Koivusillan alue moreeni-, savi- ja rantamuodostumilla sekä Rannanpohjukka savikoilla ja rantamuodostumilla. Vaarojen Kiteen seutu on jaetuista alueista suurin viljelystä luopuja. Suurin osa pelloista on ollut alun perin pieniä ja lisäpinta-alaa on heikosti saatavilla nykyvaatimusten täyttämiseksi. Eritoten tämä näkyy etelässä Haapavaaran seudulla. Ainoan poikkeuksen tästä tekevät Rokkalan – Rannanpohjukan suuret peltoalat. Maankäyttöä ja kasvillisuutta hallitsevat yhä erilaiset viljelykset, niiden jätteet ja muut *kulttuuriympäristöt*. Huomattavaa on kuitenkin kulttuuri- ja vaaraseutujen runsaiden lehtimetsien puuttuminen. Viljelysten ympäristössä on sen sijaan enimmäkseen sekametsiä. Kaiken kaikkiaan selvänä valtapuustona ovat männiköt. Kuusikoita on tasaisesti kaikkialla, mutta erityisesti kuusivaltaisia alueita on keskittynyt Palolampi – Riihijärven väliselle pienten järvien seudulle ja niitä ympäröiville alaville maille. Soistumat ovat kaikkialla selvästi puustoltaan mäntyvaltaisia.

Hatunvaaran pitkät
kaukonäkymät.

PKAMO

Itäisten harjujen alue on ensimmäisen Salpausselän pohjoisimpia päätemuodostelmia. Alue on suuri, lähes 16 000 ha ja kaksijakoinen. Salpausselän harjujakson läntinen puoli on voimakkaasti kulttuurivaikutteinen vanhoine asuinpaikkoineen ja runsaine viljelyksineen. Itäpuoliset soiset seudut ovat taas metsien valtakuntaa. Runsaat harjumuodostelmat näkyvät myös alueen korkokuvassa, maaston muotojen vaihtelun ollessa jatkuvaa.

Vanhimman asutuksen keskittymiä on ollut Potoskavaarassa, Kiteen kylän harjumaille Kiteenjärven rannalla, Savikon kylällä ja tasaisesti Kiteenlahden – Havukkalanmäen ympäristössä. Pellot sijaitsevat hiemankin alavimmilla ja vähänkin käyttökelpoisilla mailla. Viljelyksiä on perustettu niin harjualueille, savikoille ja rantamuodostumille kuin moreenimaille sekä soistumillekin. Eniten maaseudun muutoksia on tapahtunut Isolta Heinäjärveltä etelään olevilla seuduilla, kun taas viereiset Kiteenlahden ja Potoskanvaaran seudut näyttävät hyvinkin elinvoimaisilta ja viljellyiltä. Harjumuodostelmien itäpuoli on lähes autio lukuun ottamatta Sirkkavaaran ja Hatunvaaran ”oikeita vaaramaita” sekä Korkeakankaan ja Välivaaran seutuja.

Kasvillisuuden voisi olettaa olevan harjumaille mäntyvoittoista. Näin ei kuitenkaan ole, vaan harjumuodostelmia hallitsevat erilaiset sekametsät, kieliain voimakkaasta kulttuurivaikutteesta ja rehevämmästä maaperästä. Välissä on runsaasti erikokoisia kuusikoita. Männiköt ovat vallanneet karummat paikat ja siellä täällä on lehtimetsälaikkuja. Salpausselän itäpuolisten maiden valtapuuston muodostaa kuusi ja kosteammilla mailla mänty. Lehtipuuston ja sekametsien osuus on erittäin vähäinen.

Salpausselkien muodostelma on reunamuodostumiseen selkeä oma kokonaisuutensa Kiteen keskellä. Tämä niin sanottu toinen Salpausselkä halkaisee kunnan lounas – koillinen suunnassa. Alue on hyvin pitkä, 32 km ja kapea. Laajuuttakin sille kertyy noin 18 000 ha. Puusto on harjualueille tyypillisesti ja selkeästi mäntyvoittoista. Komeat hongikot näkyvät kaikkialla Kuutostietä kulkeville. Harjujaksolla on siten maisemallisesti suuri merkitys ja siksi esimerkiksi metsänhoitotoissa tulisi ottaa huomioon maisemalliset seikat ja yleensä pidättäytyä maanmuokkauksista.

Vanha asutus viljelmineen on sijoittunut Särkijärven ympäristöön, Piimäjärvelle, Muljulaan, Suorlahteen, Puhokselle ja Salmenrantaan eli Salpausselän länsipuolelle tasaisemmille ja hienojakoisemman maaperän alueille sekä laajoille rantamaille. Viljelykset ovat pääsääntöisesti pienialaisia ja sijaitsevat harjujen välisissä notkelmissa ja painanteissa sekä ohuturpeisilla mailla. Pienet peltoalat eivät kannata nykyaikana, joten alueen pellot ovat nopeasti jäämässä pois käytöstä. Harjujakson itäpuolella on viljelmiä vain Tasapään ja Papinniemen hienoilla laakson täytemailla ja Lepikon savikoilla. Kulttuurialueet liittyvätkin enimmäkseen Oriveden ja Pyhäjärven rantamaille ja niiden läheisyyteen. Salpausselän alueen eteläpää on rantamaita lukuun ottamatta metsäistä seutua.

Pohjoiset suot sijaitsevat Kiteen pohjoisosissa. Alueena se on pienin, vain 4 300 ha. Soistumat ovat osa Rääkkylään jatkuvaa laajaa suoaluetta. Suot ovat pääasiassa mäntyvaltaisia, ohutturpeisia soistumia. Paikoin on myös korpia kuusineen ja laajoja avosoitakin. Avoimista suoalueista suurin on Partiissuo. Muita mainittavia avosoita ovat Rion- ja Harviston suot turvetuotantoalueineen. Siellä missä soistumat eivät vaivaa maita, ovat vallalla kuusimetsät tai sekametsät.

Hovinsalo ja Piimäjärven pohjoispää ovat ainoat kulttuurivaikutteiset asutusalueet. Asutus ja viljelykset ovat sijoittuneet sora- ja hiekkapitoisille rantamuodostumille. Suuri osa pelloista on jäämässä pois aktiiviviljelystä. Asutusten läheisyydessä ja teiden varsilla on runsaasti sekametsiä ja jonkin verran pienehköjä lehtimetsiä. Siellä, missä *kulttuurimaisema* ei hallitse maisemakuvaa, ovat laajat kuusikot maiseman pääroolissa.

Pitkospuut vievät
Partiissuon Mustasaareen.

Keskiset soistumat ja viljelykset on Kiteen kolmanneksi suurin alue. Pelkät laajat suoalueet eivät tee siitä omaleimaista, vaan alueella on myös eniten peltopinta-alaa. Huikkolasta on lisättävä, että se on hyvin laakeaselkäinen vaara, ehkä Kiteen komein. Ätäskön ja Kiteenjärven välinen maasto on erityisen soista. Siellä maisemaa hallitsevat Suursuo, Kirkkosuo ja Lietsonsuosta etelään Lietsoon saakka ulottuvat soistumat. Alueen pohjoisosassa on niin ikään Kirkkosuo turvetuotantoalueineen. Lähellä, Huikkolan itäpuolella kunnan rajalla, on suuri soinen juotti, joka kulkee Humalajoen laaksossa aina Kiteenjärvelle saakka. Seudun pellot ovat monin paikoin raivattu soistumille. Näin on muun muassa Humalajoen ympäristössä. Savikkopeltoja on taas Lepikossa ja Lepikkojoella, Päätyeestä Suontaustaan saakka, Hukkalansopin itäpuolella ja Kiteenjärven pohjoispäässä, sekä pieni alue Timonmäellä. Alaville, rantamuodostelmien viljavammille ja vähäkivisimmille maille on perustettu viljelyksiä Kytänniemen pohjoispuolelle, Maljakiven länsipuolelle, Ojamäkeen ja Timonmäen ympäristöön. Korkeammilla maille peltoja on raivattu pohjamoreenimaille eritoten Huikkolan ja Kunonniemen – Kytänniemen välille.

Hukkalansoppi – Haarajärvellä on viljelty jo vanhastaan hienojakoisella harjumaallakin. Myös viereinen Ruppovaara on vanhan asutuksen seutua. Muita vastaavia vanhoja paikkoja on erityisesti Niinikummussa, Anttolassa ja jonkin verran Kunon- ja Kytänniemen ympäristössä. Alueen vanha asutus on siis keskittynyt vain tiettyihin edellä mainittuihin paikkoihin. Parhaiten maaseudun muutoksia ovat kestäneet Huikkola, Hukkalansoppi, Kunonniemi, Suontaustan ja Niinikunnan alueet. Selvää vähenemistä on tapahtunut erityisesti Kiteen kylän pohjoispuolisilla ja Kiitson alueilla.

Huikkolan laajat kaukonäkymät ulottuvat Tohmajärvelle. Lömmekön tilan kohdalla voi kokea paikan korkeuden.

MR

Eteläinen järvalue on sijoittunut kunnan etelä – lounaislaidalle. Se sisältää lähinnä vain Ätäskön ja Pyhäjärven vesialueet ja rantamaat. Viljelyksiä on pääasiassa Papinniemessä, vastapäisessä Lietsoissa ja Kontiolansalossa. Yhteistä pelloille on, että ne on raivattu alaville ja vähäkivisille maille. Maaperä sinänsä vaihtelee kaikkialla. Vanhoja asuinpaikkoja alueella ei ole. Vapaa-ajan asutusta on sitten sitäkin runsaammin, kuten järviseuudulta sopii odottaa. Alueen rantamaat ovat ehkä hieman mäntyvoittoisia. Siellä missä on ollut viljelyksiä tai loma-asutusta on puuston kirjo suurempaa. Metsiköt ovat pienehköjä ja alati vaihtelevia männiköiden, seka- ja lehtimetsien kesken. Pieniä kuusikoita on ripoteltu sinne tänne muiden sekaan. Suurimmat yhtenäiset kuusikot löytyvät Papinniemestä.

Läntinen suuri järvi- ja rantamuodostumien alue on aluejaon osista suurin, 26 500 ha. Kaikkialla aluetta hallitsevat vesistöt runsaine rantoineen ja saarineen. Maaperän alueita hallitsevat korkeammilla seuduilla runsaat rantamuodostumat. Nämä koostuvat pääasiassa veden kasaamista aineksista, kuten hiekoista ja sorista. Muodostelmat ovat täällä esimerkiksi Niinikummun rantamuodostumia karkeampijakoisempia ja kivisempiä, sillä alueen viljelykset ovat selvästi keskittyneet muualle; erityisesti alavammille hienompijakoisille moreenimaille. Kyyrönniemeen, Heinoniemeen, Enanniemeen ja Puhossaloon. Näille seuduille on keskittynyt myös alueen vanhin asutus. Poikkeuksen vanhoihin asuinpaikkoihin ja moreenimaihinkin tekee Suoparsaari, jonka asutus on syntynyt vanhastaan rantamuodostumille. Nytkin maanviljelys on vähentynyt voimakkaasti tai loppunut kokonaan Suoparsaaresta, Juhenvaarasta, Kontiovaarasta ja Kokka-ahon seudulta. Parhaiten elinvoimaisina ovat säilyneet Enan-, Kyyrön- ja Heinoniet.

Juurikkasalmelta.

MR

KULTTUURIYMPÄRISTÖN HISTORIAA

MR

*Sukutilaviiri Muljulan Vanhahovin
aittarakennuksen päädystä.*

Kulttuuriympäristö on historiallisen kehityksen tulosta. Tuon kehityksen eri vaiheita on jäänyt jäljelle maaperään ja laajemmin ajateltuna kulttuurimaiseen. Niitä ovat mm. erilaiset kuopat ja kaivannot, asuin- ja viljelypaikat, tiet, maansiirrot tai rakennukset. Vanhimmat historialliset kerrostumat ympäristössämme ovat hyvin "ohuita". Ne ovat vähäisiä ja usein vaikeasti havaittavia, vaikka omana aikanaan ne ovat olleet hallitsevia. Uusin kerrostuma on syrjäyttänyt entisen tai kehittynyt entisen päälle kokeakseen myöhemmin saman kohtalon. Modernisaatio, ennen muuta tekninen kehitys, on voimistanut joka kerta tätä ilmiötä.

Erä- ja asutuskausi

Kiteellä on väestöä ollut, tosin äärimmäisen harvassa, aina kivikaudelta lähtien. Rautakaudella seuduilla liikkunut väki koostui ainakin kampakeraamisen väestön rippeistä ja metsälappalaisista. Viimeksimainitut metsästäivät ja kalastivat Kiteen seuduilla vielä siihen aikaan, kun ensimmäiset karjalaiset asuttajat tulivat paikkakunnalle jäädäkseen. Lappalaiset liikkuvat perheittäin ja suvuittain laajalla alueella ja vaihtoivat säännöllisesti asuinpaikkaa. Pääravintoa olivat mm. villipeurat, joiden samoamisteiden varsilta voi löytää mahdollisesti vieläkin erityisiä peurakuoppia. Jo lappalaisvaiheen aikana seutu tuli kytketyksi kansainväliseen turkiskauppaan. Tärkein vaikuttaja oli Laatokan karjalaiskulttuuri, joka nousi suurimpaan kukoistukseensa turkiskaupan avulla 1100-1300 jKr. Karjalaiset kulkivat erämaillaan nykyisessä Pohjois-Karjalassa ikivanhoja eräreittejä noudattaen. Yksi merkittävimmistä reiteistä ylitti vesijaon Uukuniemen kohdalta. Erämiehet soutivat veneillään Pyhäjärven yli Syrjäsalmele. Siitä vesitie jakaantui kahtaalle. Oli mahdollista laskea lohijokena myöhemmin mainetta saaneen Hiisjoen kautta tai vetää vene Puhoksenkosken sivuitse Orivedelle. Orivedeltä lähti vesireittejä niin länteen, luoteeseen kuin pohjoiseen aina Pieliselle saakka. Moni käytti myös mahdollisuutta nousta Kiteenjokea ja vetää vene maihin jossain Kiteenjärven poukamassa.

Erämiesten perässä tuli kaskea polttavia uudisasukkaita. Kiteen pysyvä asutus syntyi keskiajan lopulla, jolloin Kitee joutui Novgorodin kaupunkitasavallan vaikutuspiiriin. Varhaisimmat merkit maanviljelyn harjoittamisesta Kiteellä ajoittuvat 1400-luvun alkupuolelle. Ensimmäisessä kunnollisessa väestölähteessä, Novgorodin Vatjan viidenneksen verokirjassa vuodelta 1500, mainitaan 12 kylää, joista pääosa oli pieniä kyliä Kiteenjärven ympärillä. Seuraavan vähän yli sadan vuoden kuluessa asutettiin useimmat Kiteen nykyisistä kylistä. Kiteen karjalainen väestö muodostikin merkittävän osan Pohjois-Karjalan silloisesta väkiluvusta. Karjalaiset perheet asuivat muutaman talon parvikylissä lähellä vesistöä. Asumukset olivat pieniä ja pimeitä savupirttejä. Pellot olivat muutaman aarin kokoisia ja karjaa oli vähän. Toimeentulo otettiin etupäässä kaskesta. Karjalaiset harrastivat kaukonautintaa. He metsästäivät, kalastivat ja kaskesivat jopa kymmenien kilometrien päässä kotoa.

PKAMO

Keskiajan lopulle ajoittunevat kertomukset pahasta Pajarista, joka kiusasi kansaa. tarinat elivät Kiteellä sukupolvesta toiseen ja siitä kerrottiin matkailijoille mm. 1800-luvulla. Niiden mukaan pajari asui Pajarinmäellä ja sai surmansa Pajarinniemessä, jossa on Pajarinhauta.

Lappalaiskauden ja karjalaisen kauden kerrostumat luonnossa ovat verraten vähäiset. Aikakauden jäljet ovat enimmäkseen sattumalta maasta löydettyjä esineitä. Suurta kiinnostusta ovat herättäneet hautausmaalöydöt sekä lähinnä kansanperinteen traditiosta saadut tiedot kylätasounista eli rukoushuoneista. Lähes jokaisessa kylässä lienee ollut kalmisto. Merkittävin kirkko oli Selkueella vanhan päätien varressa. Paikalla on nykyisin muistomerkki.

Karjalan poliittiset olot muuttuivat epävarmoiksi 1500-luvun loppupuolella. Seudun omistamisesta käytiin pitkää, uuvuttavaa sissisotaa useina eri jaksoina. Karjalaisten määrä väheni voimakkaasti. Stolbovan rauhassa v. 1617 Ruotsi sai Inkerin, Laatokan-Karjalan ja nykyisen Pohjois-Karjalan. Rauhassa luvattiin, että alkuperäinen karjalainen väestö sai vapaasti harjoittaa omaa uskontoaan. Uusi valta oli asukkaille suuri pettymys. Ruotsalaisten verorasitus alkoi painaa yhä raskaampana, ja lopulta karjalaiset nousivat Venäjän tuella Ruotsin hallintoa vastaan. Kun kansannousu kääntyi tappioksi voitollisen alun jälkeen, pakenivat karjalaiset joukoittain Venäjälle. Luterilaiset uudisasukkaat valtasivat kohta tyhjiksi jääneet asuinpaikat. Kiteellä karjalaisia jäi pitäjän länsiosiin Suoparsaareen ja Muljulaan.

Stolbovan rauhan jälkeen pitäjän keskus oli Suorlahdessa, jossa sijaitsivat ensimmäiset luterilaiset kirkot ja pappila. Sekä luterilaiset että ortodoksiset kirkot tuhouttiin ns. ruutuuri-sodan aikana. Tämän jälkeen luterilainen kirkko valmistui 1670-luvun alussa Kiteenjärven rantaharjanteelle. Pappila siirrettiin Suorlahdesta kirkon lähelle 1730-luvulla. Kiteeläisille tulivat 1600-luvulla tutuiksi hovit ja hoveissa tehtävät päivätyöt. Hoveja oli Suorlahdella, Kytänniemessä ja Muljulassa. Ne syntyivät, kun maata annettiin aatelisille läänityksinä tai lahjoituksina. Ne olivat hallitsemisen keskuksia, asuntoja ja kartanoita. Hovien talous lepäsi talonpoikien varassa ja ne olivat kansan keskuudessa erikoisen vihattuja paikkoja. Kiteeläiset ryöstivätkin Suorlahden hovin isovihan alussa v. 1711. Väkiluku kasvoi 1600-luvulla hitaasti, ja väestöä vähensi 1690-luvun nälkävuodet. Rauhattoman kauden koettelemuksista oli viimeinen isoviha, jolloin miehiä kävi pakkotyönä rakentamassa suurta kivitaloa Pietarissa. Toisen asutusvaiheen kaudella tervasta tuli merkittävä vientituote. Sen saamiseksi hakattiin Oriveden ja Pyhäjärven rantamännikköjä voimaperäisesti. Tuolta ajalta ovat kotoisin monet seudun Hautasaari-nimitykset. Kiteeläistä tervanpolttoaitoa arvostettiin niin, että yksi mies komennettiin opettamaan sitä Riian vanhaan hansakaupunkiin.

Pikkuvihan aikana v. 1741 vihollinen hyökkäsi taas Kiteelle ja tappoi väestöä. Seuraavana vuonna Kiteen pappilan pelloilla tapahtui lahtaus, jossa kolmattasataa talonpoikaa joko sai surmansa tai vangittiin. Vihollinen aiheutti pitäjässä suurta tuhoa.

Asutuksen sijoittuminen kaskikaudella

Pikkuvihan jälkeen rauhan kaudet pitenevät ja vihanpidon ajat lyhenivät. Turvallisuuden tunne kasvoi, ja alkoi kertyä omaisuutta. Asuttamisen ja autioitumisen jatkuvasta vuorottelusta päästiin, ja väestönkehitys kääntyi 1700-luvun puolivälissä nousuun. Tästä seurasi lisääntyvä maantarve. Kantataloja jakautui pienempiin osiin ja uusia tiloja perustettiin entisten lähelle. Pienistä torpan viljelyksistäkin osa perustettiin talon viljelysten kylkeen.

Asutus oli pääosin tihentyminä vaarojen päällä tai harjanteilla vesistöjen tuntumassa. Asutuksen painopiste oli Kiteenjärvellä, jossa järven eteläinen harjanne liki kymmenen kilometrin matkalta oli viljelyksessä. Tiheän asutuksen kylistä on ensimmäisenä mainittava Niinikumpu, jossa oli 1700-luvun lopulla samalla peltoaukeamalla kolmattakymmentä talonosaa. Piimäjärven kuusi taloa oli samalla peltoaukeamalla, viisi jopa samalla harjanteella. Haarajärven talot olivat kolmessa parvessa niin, että kussakin oli neljästä kuuteen taloa. Vähän samalla tavalla olivat sijoittuneet Potoskavaaran talot, mutta siellä oli muutamia yksinäistalotakin. Sitä hajanaisemmin olivat mm. Juurikkajärven talot. Suorlahden ja Puhoksen ja Puhossalon kylät olivat sitten selvemmin haja-asutuskyliä. Niissä yhtenäisiä peltoaukeita oli vaikea synnyttää luonnonolojen takia. Toinen syy oli varmasti suurtilamuodostus. Suorlahdella oli yhdistetty useita vanhoja karjalaisia taloja jo 1600-luvulla hovin maiksi. Kylien välissä oli laajat asumattomat maat. Metsäalueiden asuttaminen sai vauhtia 1700-luvun loppupuolella, kun valtio alkoi tukea uudisasukkaita verohelpoituksilla.

Maan nautinnan rajat tulevat vastaan

Ruotsin vallan aikana kaikki maa kuului virallisesti kruunulle ja maanlain mukaan kaikki viljelmätön maa oli yhteistä. Karjalassa maanlain ohitti kuitenkin usein tapaoikeus. Yksityismetsät eli opotat olivat yleisiä. Opottajärjestelmä korvattiin Kiteen seudulla käynnistämällä 1760-luvulla sovintojakomenettely, jossa kylien maita jaettiin talojen kesken.

Pihapiirin tuntumasta alkoivat rintapelot tai ”peruspellot”, jatkuvasti viljellyt ja lannoitetut sarrat, joilla jokaisella oli oma nimensä ja jotka erotti toisistaan kivikasat tai maaston rajat. Rintapelloissa kasvatettiin leipäviljaa. Toinen peltolaji oli pihapelot eli ”umpiaidat”. Niitä oli vähän ja ne olivat voimakkaasti lannoitettuja ja viljeltyjä. Pihapelloissa kasvatettiin 1800-luvun alkupuolella mm. tupakkaa, perunaa, kaalia, lanttua, pellavaa ja hammppua. Kolmas peltolaji oli ”ulkopellot”. Ne olivat metsään raivattuja pienehköjä peltoaukeita, joita lannoitettiin huonosti. Ulkopelloissa kasvatettiin toisarvoisia kasveja, kuten kauraa. Pihapiiriin liittyi rehevästi heinää kasvavan karjakujan kautta pellontakaiset laitumet, joilla karja sai kuljeskella vapaasti. Pellon ja laitumen välillä oli pistoaite, joka esti karjan pääsemisen vahingontekoon. Osa talojen lähilaitumista ja niityistä oli isonjaon karttojen perusteella aidattu myös metsään päin. Talousoikeaman reuna ei ollut pysyvä. Isojakokarttojen kuvioista voi päätellä, että pihapeltojakin hylättiin niityiksi ja niityjä jätettiin metsittymään. Jotta tietty tasapaino säilyi, hylätty pelto korvattiin tekemällä vierimetsästä uutta. Metsässä oli runsaasti aitojen rajaamia aukkoja, jotka olivat lähitalon nautinnassa. Yleensä ne kasvoivat kaskiruista tai kytökauraa tai olivat talon heinäsoina. Kun maan voima oli kaski- ja kytömailla ehtynyt, ne palautuivat yhteiseen käyttöön eli siis metsään. Kylän yhteistä laidunmaata kutsuttiin rinta-alaksi. Se päättyi kylän yhteiseen raja-aitaan, jonka takana jatkui varsinainen ”metsä”. Rinta-aita oli jaettuna kylän talojen hoitoon.

Kaskitalous saavutti äärirajansa 1700-luvun loppuun mennessä ja alkoi hitaasti menettää merkitystään. Voimakkaan kaskeamisen myötä maa laihtui, kasket tuottivat yhä vähemmän, ja saatettiin lähestyä kaskikriisiä. Kiteellä oltiin lähellä tuota kriittistä rajaa. Valtiokaan ei katsonut enää suopein silmin kaskiharrastuksia, vaan yritti lailla ja valvonnalla estää niitä. Kaskiakukot pysyivät hyvässä heinässä vuosikausia viljelyn jälkeen ja niissä sai karja vapaasti laiduntaa. Kaskiajoilta on lausuma: Koivu on metsän äiti. Kaskeamisen seurauksena metsät muuttuivat lehtipuuvaltaisemmiksi. Kaskeamista harjoitettiin pienessä mittakaavassa Kiteellä vielä 1900-luvulla.

Kaskikauden loppupuolen kulttuurihistorialliset jäänteet maisemassa näkyvät heikosti. Kaskeamisen jäljet näkyvät selvimmin kivikasoina, joita on epäsäännöllisin välein vaarojen ja mäkien päällä tai rinteissä. Puustossakin kaskeamisen jälki saattaa näkyä, mutta kysymys on silloin viimeisten aikojen kaskista. Kaskikauden päätösvaiheelta ovat myös seudun vanhimmat rakennukset. Pitkästä iästä kertovat ikkunaluukkujen jäljet ja mustat nokikerrokset. Ehkä merkittävin asutus- ja kaskikauden jättämä jäännös ovat asutuspaikat itsessään. Sen ajan talollinen tiesi tarkoin, missä maa tuotti hyvin. Tänä aikana viljelyyn otetut kovan maan pellot ovat kasvuvoimaltaan edelleen kelvollisia. Kasvisto on runsas ja maaperä rehevä.

Isojaon vaikutus

Maiden jakaminen sovintojaoilla oli väliaikainen ratkaisu. Maiden jakaminen taloille hoidettiin lopullisesti isonjaon nimellä kulkeneen maareformin kautta 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkupuolella. Sillä oli suuri merkitys kyläyhteisön kehitykseen. Perinteinen yhteismaiden käyttöön nojautunut maatalous sai väistyä. Isojaossa määriteltiin kylien ja talojen rajat. Maanmittarin johdolla talojen hajallaan olevia nautintoja pyrittiin kokoamaan yhteen. Kyläläisten yhteistä käyttöä varten erotettiin alat mm. teille, niityille, kalastuspaikoille ja venevalkamille ja maanottoaikoille. Niistä löytyy tietoja maarekisteriasakirjoista ja -kartoista.

Isojako muutti kyläkuvaa. Tiheästi asuttuja kyläkeskuksia pyrittiin hajottamaan. Haluttiin koota talojen viljelyksiä lähemmäksi pihaa ja antaa mahdollisuudet peltojen laajentamiseen. Ketään ei haluttu pakottaa muuttamaan syrjään vaaroille, mutta yleensä vapaaehtoisia oli riittämiin. Talojen jakamiset yleistyivät isonjaon jälkeen, kun veljeksiä tai osakkaita lähti eril-

leen. Jaot ulottuivat vanhaan pihapiiriin. Lähtijä sai toisen tuvan ja talousrakennuksia, jotka sitten pystytettiin yhdessä uuteen paikkaan. 1800-luvun kuluessa Kitee jätti hyvästi savupirttikaudelle. Vuonna 1890 laskettiin pitäjässä olleen niitä enää 15 kpl.

Järvet ja lammet heinämaiksi

Juuri kun Itä-Suomen uhkana oli vähitellen paheneva kaskikriisi, muuttui seudun geopolitiinen asema helpommaksi. Syrjäisyydestä päästiin, kun koko Suomi liitettiin vuonna 1809 Venäjän keisarikuntaan. Itäsuomalaiselle voille avautui Pietarin suurkaupungissa valtavat markkinat.

Pääosa karjan talviravinnosta saatiin vielä pitkään luonnonniityiltä. Niiden tuotto oli heikkoa ja heinää piti korjata suurilta aloilta. Kaskimaiden tapaan niittyjä "vallattiin" vanhastaan hyvinkin kaukaa toisten kylien takamailta.

Ankara heinän tarve käynnisti Suomessa järvenlaskut, joita valtio suosi mm. veropoliittisin keinoin. 1700-luvun lopulla suoritettujen Kiteenjärven, Humalajärven, Hyypiänjärven ja Pitkäjärven laskut muuttivat merkittävästi maisemaa. Päätyeenlahdella saatiin runsaasti uutta niitymaata, muualla rannoilla uusi maa sai metsittyä, kunnes sitä ryhdyttiin kaskeamaan. Järviä laskettiin uudelleen 1840-luvulla ja siinä yhteydessä mm. koko Humalajärvi saatiin kuivaksi. Vesijätöt käytiin tarkkaan läpi ja jaettiin osakkaille heinämaiksi. Suurin järvenlaskuhanke oli Pyhäjärven laskeminen 1820- ja 1830-luvuilla yhteensä 2,4 metrillä. Kaivutyöt suoritettiin Puhoksenkoskella. Uutta maata paljastui Kiteen puolella yli 6 000 hehtaaria. Juurikkajärveä laskettiin useampaankin otteeseen 1800-luvun kuluessa. Näiden lisäksi laskettiin joukko pienempiä järviä ja lampia. Innostus järvenlaskuihin oli suuri. Helsinkiläisessä Suometar-nimisessä lehdessä luki vuonna 1859 näin: "Keskeltä seurakuntaamme laskettiin 4 suurta järveä, joita kaivettiin 12 vuotta. Työ oli alusta työlästä ja monelle vastahakoista; mutta nyt on ilo jokaisella työnsä täyttäjällä, kuin saavat satoiset tulot vaivauksistansa, nyt kuin näkevät hedelmälliset niityt järven pohjilla, kukoistavaiset suopellot rantamilla, joista tuhansin kuormin tehdään heiniä joka kesä."

Itä-Suomessa oli sekasontanavettoja, jotka happanivat nopeasti. Siksi monessa talossa navettojen seiniä pystytettiin 1800-luvun kuluessa kivistä. Köyhemmissä paikoissa seinissä oli pyöreätä kiveä, joka oli kerätty pelloilta. Paremmiin pysyi seinässä liuskekivi, jos sellaista löytyi lähisuudelta. Varakkaissa paikoissa seinät tehtiin massiivisista lohkokivistä. Viimeiset kivilavetat rakennettiin 1930-luvulla. Kiven tilalla alettiin suosia yhä enemmän tiiltä, jota saatiin paikkakunnan pienistä tiilitehtaista.

MR

Suorlahden Vanhan Hovin navetan rauniot.

Peltoaukeamat syntyvät

Isojaon suorittamisen aikaan valtio antoi verovapauden kaikille vuosina 1775-1810 tehdyille uusille pelloille. Uutta peltoa tehtiinkin innokkaasti. Pellonraivaus jatkui vilkkaana 1800-luvulla ja kiihtyi 1900-luvulla. Maan kuivattamiseen panostettiin yhä enemmän, ja eniten uutta peltoa saatiin kosteikoilta ja soilta. Yhä useampi pelto sai ympärilleen ojat. Kaukonautinnasta alettiin luopua, ja luonnonniittyjä jäi luonnontilaan. Pellon ja karjatalouden liitos vahvistui entisestään, kun heinäsiementä alettiin ostaa ja kylvää syrjässä sijaitseville suopelloille. Se oli talollisille henkisesti suuri päätös, sillä vuosisatojen ajan oli totuttu siihen, että pelto oli leipäviljan viljelyä varten. Heinän peltoviljely toi keskikesän peltomaisemaan ladot, jotka olivat harvinaisia vielä 1870-luvun Kiteellä. 1900-luvun kuluessa pelloilla yleistyivät heinäseipäät.

Maatalouden kehityksessä tilat alkoivat erottua toisistaan. Syntyi ns. edistystiloja, jotka ensimmäisinä ottivat käyttöön uudistuksia. Oppia saatiinkin läheltä, kun Kiteen Koivikkoon perustettiin maatalousoppilaitos. Sen johtaja agronomi Brander teki paljon maakunnan maatalouden kehittämiseksi, ja oli aikansa tunnetuimpia henkilöitä Pohjois-Karjalassa. Meijeritoiminta nousi keskeiseen asemaan 1890-luvulta lähtien. Kauppiailla ja isoissa taloissa oli aluksi omat meijerit, joihin kerättiin ympäristön maitoa. Vuonna 1889 perustettiin Kiteenkylän Erkkilään meijeri, joka oli 1900-luvulla pitkään maakunnan ainoa yksityinen meijeri. Puhoksen Osuusmeijeri perustettiin vuonna 1902. Se sulautui vuonna 1908 toimintansa aloittaneeseen Kiteen Osuusmeijeriin ja oli pitkään Kiteen suurin teollisuuslaitos. Meijerin yhteydessä toimi saha, ruis- ja vehnämylly sekä koneellinen pesula. Vauraana maanviljelyspitäjänä Kiteellä tarvittiin myllyjä. Niistä tunnetuin jauhoi viljoja Puhoksen koskessa. Monessa kylässä vesimyllyt olivat käytössä 1960-luvulle asti.

Puhoksen 40 lehmän navetta.

MR

Koko maakunnan merkittävän teollisuusmies N. L. Arppen (1803-1861) hauta Kiteen kirkonmäellä.

MR

Puhos, Kiteen teollistumisen sydän

Puuta oli osattu hyödyntää monin tavoin ennen sahojen tuloa Pohjois-Karjalaan, mutta aina se oli ollut kovin työlästä ja miehiä kuluttavaa aherrusta. Talollisten jatkuvana ongelmana oli käteisen rahan saaminen mm. verojen maksuun. Siksi sahapuun kysynnän alkaminen oli todella tervetullut lisä metsien hyväksikäytössä etenkin kaskitalouden taantumasta kärsineessä Itä-Suomessa.

Kiteen Puhoksesta ja Joensuun Utrasta kehittyi 1800-luvulla Pohjois-Karjalan teollisuuden keskukset. Molemmissa toiminta perustui pitkälti mäntytukkipuun sahaukseen. Puhoksen koskeen rakennutti kruununvouti G. Wallenius vesisahan vuonna 1780. Sahalla oli välillä useita omistajia, kunnes vuonna 1824 omistajaksi tuli N. L. Arppe, tarmokas Itä-Suomen teollistaja. Suomen historian tärkeänä rajakohtana on pidetty vuotta 1833, jolloin Puhoksessa laskettiin vesille höyryalus Ilmarinen. Arppen työtä jatkoi joensuulainen kauppias A. J. Mustonen. Vuonna 1861 valmistui vanhan sahan rinnalle uusi saharakennus. 1870-luvun lopulla Mustonen rakennutti Puhokseen konepajan, josta laskettiin vesille monet Karjalan vesiä kyntäneet höyrylaivat. Kun teollinen toiminta näivetty 1900-luvulla, jatkoi Puhos ole-massaoloaan merkittävänä maatilana. 1900-luvun alkupuolella syntyi Puhoksen seudulle oma kylä.

Järvenlaskuissa ihminen muutti kerralla luonnon muotoilemaa maisemaa. Ätäskön pinta laski ja paljastuneille maille perustettiin sittemmin mm. Koivikon suurtilan peltoja. Järvenlaskut tehtiin yksinkertaisilla välineillä, mm. puulapioilla, joissa oli hieman rautaa kärjessä.

Ojalapio

MR

Koivikon laidunmaata 6-tien varrelta

MR

Metsävaroihin kohdistuva paine lisääntyi 1900-luvun alkupuolelle saakka. Lisäyksestä vastasivat sellu-, paperi- ja pahvitehtaat, jotka alkoivat hyödyntää pienikokoista puuta. Vielä merkittävämpi puuntarve tuli lämmittämisen osalle. Polttopuuta kului entistä enemmän kasvavien kaupunkien asuntojen uuneihin ja höyryvetureiden ja höyrylaivojen uuneihin. Etenkin kyltien lähistöllä oli puutetta puusta. Isot osat Kiteetä olivat epämääräisenä karjanlaitumena ja kasvoivat lepikkoa.

Raha on tunnetusti hyvä kannustin. Viimeistään 1900-luvun alussa huomattiin, että puu kannatti kasvattaa tukkipuuksi ja myydä vasta sitten. Isoimmille tiloille alettiin tehdä erityisiä metsänhoitosuunnitelmia ja puumäärät alkoivat vähitellen kasvaa.

Talonpoikaiskauden asunnot ja pihapiirit

1800-luvun loppu ja 1900-luvun alkupuoli oli maakuntien nousun aikaa. Tänä aikana maakunnat kytkettiin tehokkaasti rannikon kaupunkeihin ja maailmantalouteen. Meijerin maitotilistä ja vähitellen myös puunmyynnistä tuli maataloilille säännöllinen tulonlähde. Talollisista tuli maanviljelijöitä. He liittoutuivat keskenään ajamaan omia etujaan. Osuustoiminta-aate sai paljon kannatusta ja kyliin perustettiin osuuskassoja, osuusmeijereitä ja mm. sonniosuuskuntia. Kyliin perustettiin omia maataloudellisia yhdistyksiä, jotka harrastivat yhteisostoja ja hankkivat koneita. Alettiin puhua "maahengestä", jatkuvuudesta ja sukupolvien työstä. 1910- ja 1920-luvulla oli kylissä yleensä höyrykone tai polttomoottori, joka käytti kotitarvemyllyä, katkaisusirkkeliä ja pärehöylää. Monessa kylässä oli höyrykoneen käyttämiä kenttäsirkeleitä, joista saatiin edullisesti lauta- ja lankkutavaraa.

Taloudellinen vaurastuminen näkyi maatalojen rakennuskannan uusimisena ja korjauksina. Vanhoja hirsitaloja suurennettiin ja ullakkotiloja otettiin käyttöön. Hirsiseinät peitettiin laudoilla ja ne maalattiin. Etenkin kyltien varakkaimmat talot tehtiin rakennusmestarin tai maanviljelysseuran rakennusneuvojan piirustuksilla. Katot saatettiin tehdä tiilestä ja perustus muurattiin joko lohkokivistä tai sementistä. Myös navettarakennuksia tehtiin piirustusten mukaan. Edistyneempiin tiloihin perustettiin puutarhoja, joissa oli omenapuita ja viinimarjapensaita. Kehityksen kärjessä taloja modernisoivat mm. Branderit, jotka hankkivat useita tiloja Suolahden suunnassa.

Uittoa Puhoksen kanavalla vuonna 2002.

Pienviljelysvaltainen kylämaisema

Vuonna 1890 laskettiin Kiteellä olleen noin 1 200 asuinrakennusta. Seuraavien 70 vuoden aikana määrä kaksinkertaistui. Isoja, vanhoja numerotiloja halottiin ja lohkottiin jo 1800-luvulla. Sadat uudet vuokraviljelmät lisäsivät pienviljelmien määrää. Suuntaus vahvistui, kun vuonna 1917 itsenäistynyt maa pani ankarat tuontitullit elintarvikkeille ja ryhtyi harjoittamaan kansallista maatalouspolitiikkaa. Tavoitteeksi tuli pientilavaltaisen maatalouden edistäminen, mitä aikaa Suomessa elettiinkin sitten aina 1960-luvulle asti. Pelkällä maatilataloudella tavoite ei olisi toteutunut, mutta tukena olivat metsätyöt. Kiteellä metsätöihin osallistui suurin osa miespuolisesta aikuisväestä.

Vuosina 1918–1959 uusia maatiloja syntyi monin eri tavoin yhteiskunnan avustuksella: torpparilakien perusteella (85 tilaa), 1920- ja 1930-luvun asutustoiminnan kautta (120 tilaa) ja pika-asutus- ja maanhankintalain nojalla (325 tilaa). Syntyneet tilat olivat kooltaan verrattain pieniä. 1960-luvun peruskartasta voi nähdä vielä viljelysten tilkkutäkin. Viljeltyjä asuinpaikkoja oli yli 2 000. Useimmat vaarat ja mäet olivat asuttuja. Laajoja viljelysaukeita oli vanhojen pääkyltien ympärillä. Yhä enemmän viljelmiä perustettiin alaville maille, soille, notkoihin ja purojen varsille. Pellot ja niityt olivat pieniä ja maastoa myötäileviä.

Uutta vaihtelua 1900-luvun asutukseen toivat tienvarsille nousseet mökkirivistöt. Ne olivat merkinä maaseudun vähäväkisten asteittaisesta vaurastumisesta. 1800-luvun Kiteelle ominainen asunnottomuus oli häviämässä, kun entinen tilaton väestö pääsi kiinni omaan asuntoon. 1920- ja 1930-luvulta ovat peräisin nykyisin hieman romanttisenkin sävyn saaneet "mummonmökkit". Pieneläjien lehmä kuljeskeli vapaina lähimetsissä ja maanteiden varsilla. Kaikki mahdollinen heinä kerättiin talteen, ja näin metsän työntymisen viljelysmaisemaan tuli pidettyä tehokkaasti kurissa.

Kyliä suurimmat talot menettivät 1900-luvun alussa asemansa kulkupaikkoina. Uusia kyläkeskuksia olivat kaupat, koulut ja seurantalot. Näiden välisestä tienosasta kehittyi kylän raitti, jonne nuoriso kokoontui iltaisin. Yhteiskunnalliset valistusaiheet saivat runsaasti kannatusta. Opettajapariskunnat olivat kylän henkisiä johtajia ja koulut henkisiä keskuksia, joissa pidettiin kyläjuhlia ja joissa monet sivistysseurat kokoontuivat. Kylissä kansakouluopetusta annettiin aluksi vuokratiloissa jonkun talon tuvassa tai huoneessa, kunnes kunta rakensi varsinaisen koulurakennuksen. Rakennukset tehtiin usein Kouluhallituksen mallipiirustusten mukaan. Enimmillään kyläkansakouluja oli toiminnassa 1950-luvun lopulla. Seuraavalla vuosikymmenellä alkoivat koulujen lakkauttamiset. Seurantalosten aikaa elettiin Suomessa 1900-

MR

Heinoniemen entinen koulu, nykyinen kylätalo ja Kalevala Forum, kylän raitin varrella.

luvun alusta 1960-luvulle. Talon rakentaminen oli samanmielisten kylälaisten voimainnäytös, jonka veroiseen kylissä ei olekaan sen koommin pystytty. Merkittävimmillä maakauppiaille oli kauppakartanot keskeisellä paikalla kylää tien varressa. Nurkkakauppiaille riitti jokin aittahuone talosta. Osuusliikkeiden haaramyymälöitä perustettiin jokaiseen merkittävään kylään, moneen jopa kaksikin. Kiteen Osuuskaupalla oli kirkonkylässä kauppa, leipomo ja ravintola sekä kylissä enimmillään yhdeksän sivumyymälää.

Sotien jäljet

Kiteeltä puuttuivat sodan äänet 120 vuotta. Sitten marraskuun lopussa 1939 puhkesi talvisota. Kiteen teitä pitkin kulkivat sotilasosastot rintamalle ja siviilit sotaa pakoon Sisä-Suomeen. Moskovan rauhassa uusi raja vedettiin siten, että Kitee menetti hieman maata kaakkoisnurkastaan. Merkittävintä kuitenkin oli, että valtakunnan raja oli aivan vieressä. Kitee muuttui rajakunnaksi. Uutta itärajaa linnoitettiin kiireellä ns. välirauhan aikana. Ns. Salpalinjaan kuuluvia linnoituksia ja juoksuhautoja on Kiteen keski- ja länsiosissa estämässä vihollisen pääsyä syvemmälle maahan. Jatkosodan alussa keskitettiin Kiteelle huomattavia hyökkäysjoukkoja. Keskitysalueilla on maastossa vielä jälkiä tästä historian vaiheesta, joka käynnisti menetetyt Karjalan valtauksen. Jatkosota ei muuttanut enää Kiteen geopolittista asemaa. Väliavaaraan, Hanttavaaraan, Valkeavaaraan ja Pyhäjärven luoteisrannalle rakennettiin pysyvät rajavartiostot.

Jatkosodan muistomerkki Korkeakankaantien ja Mustalammentien risteyksessä.

PKA

Tiet muuttuvat

Nykyinen tieverkostomme koostuu neljästä merkittävästä rakennusjaksosta. **Soratiemaantiet ja kylänraitit** ovat vanhinta juurta ja osa niistä pohjautuu peräti 1600- ja 1700-luvun reitistöön. Yksi vanhimmista on Päätyeeltä Haarajärven kautta Tohmajärvelle menevä tie. Vanhimmat tieurat ovat mutkaisia ja mäkisiä. Ne menivät aikaisemmin talosta taloon. Muutama paikoin tie menee vieläkin vanhan pihapiirin kautta. Autoliikenteen kaudella vanhoja teitä on suoritettu, siirretty, ojitettu ja pinnoitettu, mutta edelleenkin niistä huomaa, että teitä on rakennettu luonnon ehdoilla. Jälleenrakennuskaudella sotien jälkeen rakennettiin Kiteellä peräti kuusi **asutustietä**. Ne puskettiin lähes neitseelliseen maastoon ja niille oli ominaista pitkät suorat. Näin saivat tien mm. Pitkäaho, Niinikummun-Juurikan välinen seutu, Huikkola ja Nivunki. **Kantatieverkosto** on 1950- ja 1960-luvulta. Tiet on tehty modernin autoliikenteen tarpeiden mukaan suoriksi ja tasaisiksi. Ne menevät kylien ja asutuskeskusten ohitse ja ovat määrääviä elementtejä maisemassa. Kiteen läpi Salpausselän harjujonoa pitkin kulkee kuumtostie. Se välittää liikennettä Pohjois-Karjalasta Etelä-Suomeen. Tolosenmäki, Puhoksen risteys ja Syrjäsalmi ovat tärkeitä etappeja matkan varrella. Neljäs merkittävä tieryhmä on **mökkitiet ja metsäautotiet**, jotka on pääasiallisesti rakennettu 1960-luvun jälkeen. Ne kertovat tarpeesta päästä joka paikkaan autolla. Niiden myötä isot ranta- ja metsäalueet on tuotu modernin kulttuurin osaksi.

Jatkuvasti uudistuva ympäristö

Ihmisen aiheuttaneet suurimmat muutokset maisemassa ovat tapahtuneet viimeisen 60 vuoden aikana, jolloin miestyön rinnalle ja sitten korvaajaksi on tuotu konetyö. Puskutraktoreiden ja kaivinkoneiden aika alkoi maaseudulla, kun valtava jälleenrakennusohjelma pantiin liikkeelle viime sotien jälkeen.

Viranomaisvetoisesti johdettu asutustoiminta muutti suuresti ympäristöä kylissä, jotka oli valittu asutustoiminnan kohteiksi. Maan saamiseksi viljelykuntoon käynnistettiin valtava perkaus- ja kuivatusohjelma. Peltomäärä kasvoi hankkeiden myötä liki 1 700 ha. Rakennusvalvonta ulotettiin maaseudulle vuonna 1949, jonka jälkeen kaikki uudisrakentaminen edellytti etukäteen tehtyjä piirustuksia. Asuin- ja karjarakennukset tehtiin viranomaisten hyväksymien tyyppi- ja piirustusten mukaan. Näin maaseudullakin alkoi yleistyä 1950-luvun 1½-kerroksinen, lautarakenteinen talotyyppi. Jälleenrakennusvaiheen jälkeen oli Kiteellä peltoa yli 11 700 ha. Sotien jälkeisen ajan suuri muutos on Pohjois-Karjalassa ollut viljelymaiseman siirtyminen kivisiltä vaaroilta ja mäiltä alaville maille.

Pienviljelyksillä tulotaso alkoi jäädä 1960-luvulla pahasti jälkeen yleisestä kehityksestä ja sadoilla syrjäisillä tiloilla lopetettiin maanviljely kokonaan. Osa autioitui, osalla jäätettiin nauttimaan eläkepäivistä. Väestö muutti kaupunkeihin ja Etelä-Suomeen töiden perään. Se on merkinnyt yhden elämäntavan häviämistä kokonaan maalta. Monissa Kiteen kylissä on kuitenkin viljelymaisema säilynyt. Jäljellejääneet tilat ovat tehostaneet tuotantoa ja ovat ostaneet ja vuokranneet naapureilta peltoja.

MR

Jokainen aika on uudistanut elinympäristöämme, mutta viimeksi kuluneen vuosisadan aikana se on muuttunut nopeasti ja laajalti.

Metsätalouden rahoitusohjelmat antoivat sotien jälkeen suunnan modernille metsätaloudelle. Metsälakien tavoitteena oli mahdollisimman tehokas ja järkiperäinen metsänhoito. Puuvaroihin turvautuen pystyttiin selviytymään sotakorvauksista. Niistä ajoista avohakkuut levisivät hiljalleen valtionmetsistä yksityismetsien puolelle. Viime vuosikymmenien aikana metsistä ovat kadonneet lähes tyystin ahot ja laitumenomaiset metsät, koska karjaa on pidetty kesäisin pelloilla. Merkkipuut ja karsikkopuut hakattiin jo ennen sotia, välillä saman kohtalon saivat lahoppuut ja haavat. Merkittävä muutos on koskenut soita ja kosteikkoja, joita on sekä maatalouden että metsätalouden nimissä ojitettu voimakkaasti. Nevat ja avosuot ovat hävinneet suurelta osin. Metsämaisema on yksipuolistunut, eikä koskemattomia metsiä juuri enää tapaa. Samalla uusi metsätalous on kuitenkin parhaiten kyennyt vastaamaan globaaliseen kilpailuun ja tuonut parhaiten kantorahatuloja metsänomistajille.

Maatalousvaltainen yhteiskunta tuli lopulliseen päätepisteeseensä 1960-luvulla ja liukui teollisen yhteiskunnan kautta nopeasti palveluyhteiskuntaan. Vuoden 1960 väestölaskenta kertoo hyvin siitä rakennuskannasta, joka oli olemassa ennen suurta maaltapakoa. Kiteen asuinrakennuksista vain 51 % oli yli 20 vuotta vanhaa ja 21 % yli 40 vuotta vanhaa. Vaikka Kiteellä oli vanhaa rakennuskantaa suhteellisesti enemmän kuin muualla maakunnassa, voi Kiteenkin osalta vetää sen johtopäätöksen, että uusia asuntoja tehtiin erittäin paljon jo itsenäisyyden ajan alkupuolella. 1960- ja 1970-luvun voimakas rakentaminen oli vain jatkumoa tälle kehitykselle.

MIR

Talousrakennuksia Metsäkoskientien varrella, Kiteenlahti.

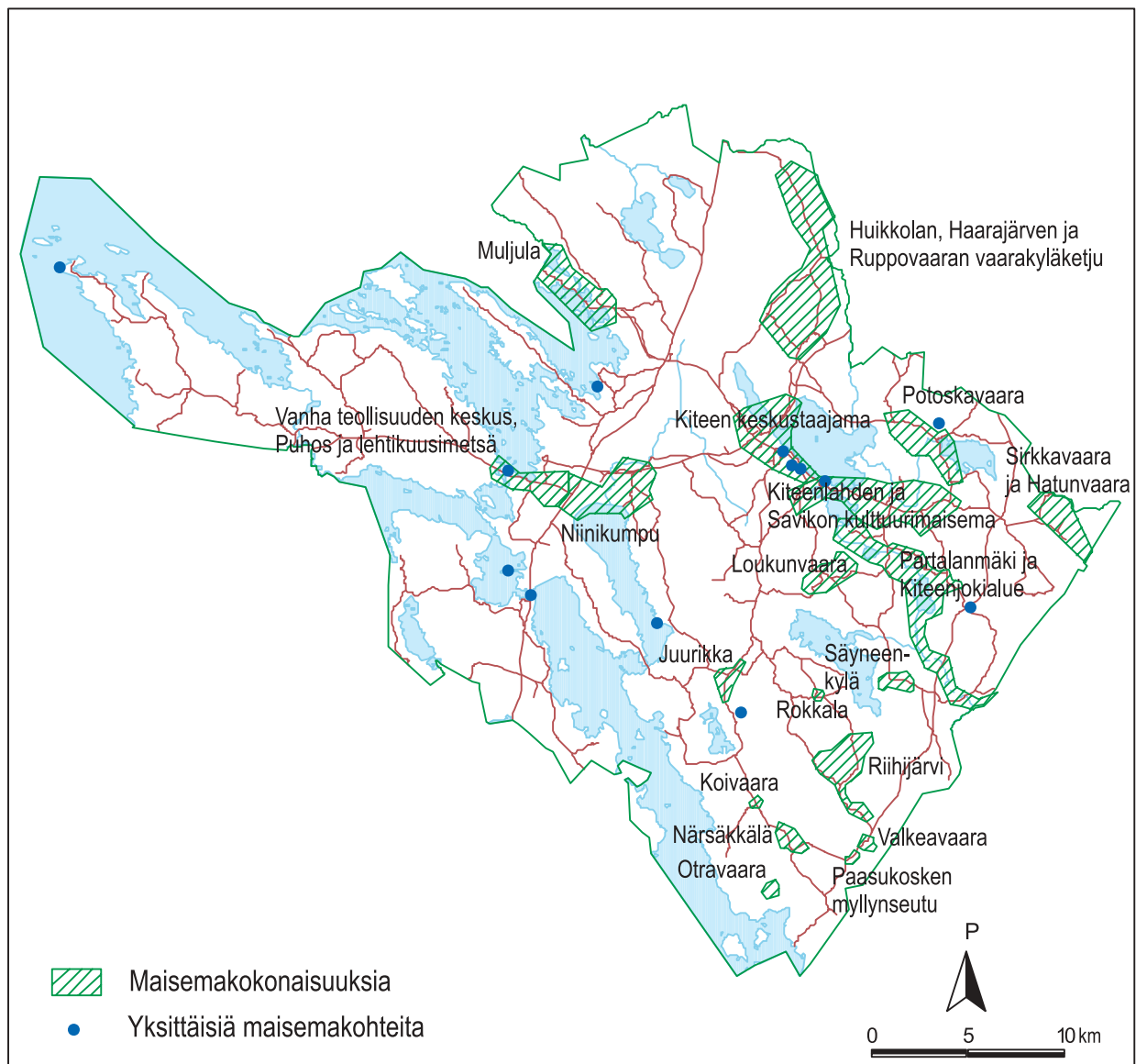
KULTTUURIYMPÄRISTÖ

MR

Herralan pihapiiri

Kulttuuriympäristöstä ei voida esittää lopullista tilannetta, sillä ympäristön tila on jatkuvasti muuttuva, ja arviot riippuvat paljolti kokijan ympäristösuhteesta. Esitetty kohdeluettelo ei olekaan täydellinen. Moni merkittävä paikka on voinut jäädä esittelyn ulkopuolelle. Tässä on vain esimerkinomaisesti kerrottu teemoittain erilaisista kohteista ja niiden nykyisestä tilanteesta. Kohdekuvaukset ja -arviot opastavat havainnoimaan, mistä kyseisen kulttuuriympäristön arvot muodostuvat. Luetteloidut maisemakohteet ja -paikat ovat nykyisen Kiteen huomattavimpia. Valinta on syntynyt ohjelman tekijöiden ja kiteeläisten yhteistyönä. Alueiden rajaukseen ja kytkentöihin ovat vaikuttaneet nykyiset näkymät, paikan historia ja maisemalliset teemat. Rakennetun ympäristön kohdevalinnat on puolestaan tehty pitkälti inventointiaineiston pohjalta. Mukaan on kuitenkin lisätty mielenkiintoisimpia matkoilla ja asukaskyselyissä esille tulleita paikkoja. Omistajien toivomuksesta joitakin arvokkaita kohteita, jotka olisivat ansainneet tulla esitellyiksi, on jätetty julkaisun ulkopuolelle.

Maisemakohteita

Maisemakokonaisuuksia

Kiteen keskustaajama

Kitee on Keski-Karjalan talousalueen keskus, ja kaupunki se on ollut vuodesta 1992. Sen keskustaajama sijaitsee Kiteenjärven länsipuolisilla rannoilla ja harjuselänteellä. Ensimmäiset asukkaat ovat nousseet sinne vesireittejä pitkin. Kirkonkyläksi se on muodostunut useasta viimeistään 1400-luvun loppupuolella syntyneestä kylästä. Selkuen harjulla ovat vanhat kirkon paikat ja kirkkomaat. Kirkon mäeltä kohoava Kiteen luterilainen harmaakivikirkko on ollut kauas näkyvä maamerkki ja paikan symboli etenkin silloin, kun maisemaa ovat leimanneet avarat pelto- ja laidunmaat. Keskustan kasvaessa ja kaupungistuuessa vanha kylänraitti on muuttunut leveäksi Kiteentien liikennevaloineen ja -ympyröineen. Tämän päätien varaan ovat keskittyneet liikerakennukset ja julkiset palvelut. Teollisuus on vähän keskustasta sivussa, Selkueen korkealla harjuselänteellä, joka on maisemiltaan maamme kauneimpia seutuja. Rakennuskannaltaan ja rakenteeltaan Kiteen kaupungin keskusta muistuttaa kaupungistunutta maa-seutua missäpäin tahansa Suomea. Onneksi siellä on vielä jäljellä vanhaa agraarin kulttuurin leimaa. Etenkin Tuomelan, Toroppalan, Tohtorilan (s. 66), Peltolan ja Ison Pappilan (s. 43) sekä vähän kauempana keskustasta Herralan (s. 62) pellot pihapiireineen ovat Kiteen maalaismaisen kaupunkikuvan perusta ja vahvuus. Maatilakeskusten, kirkon (s. 45) ja Funkkistalon (s. 56) lisäksi keskustassa on joukko säilyttämisen arvoisia rakennuskohteita kuten Vanha osuusmeijeri (s. 53) Lainajyvämakasiini (s. 51) Kästekonen (s. 48) Evankelinen kansanopisto, Pikku Pappila (s. 44) Vanha kunnantalo (s. 46) entinen matkakoti Karjala, matkahuollon kahvila Invala (s. 57) ja entinen postitalo Lepola.

Kiteen keskustan maisemallinen vahvuus perustuu rantaan, harjuihin, pitkään asutushistoriaan ja agraarin kulttuurin näkyvyyteen kaupunkikuvassa.

MR

Vanha teollisuuden keskus Puhos ja lehtikuusimetsä

Puhoksen vanha teollisuusalue käsittää lähinnä vanhan ruukin alueen, kanavan, kartanon puiston, navetan ja myllyn muodostaman ympäristökokonaisuuden. Siihen voidaan lukea kuuluvan myös komea Koivikkokankaan lehtikuusimetsä. Alue on muodostunut maantieteellisesti tärkeään kohtaan Puhoskosken partaalle, Oriveden ja Puhoslammen väliselle kapealle kannakselle. Ympäristössä on vaihtelevuutta, ja se sisältää runsaasti maisemallisia mahdollisuuksia. Hoitamalla ja tärkeimpiä näkymiä avaamalla voitaisiin korostaa paikan ominaispiirteitä ja maisemallista kauneutta.

Puhoksella on omintakeinen historia vanhana teollisuuspaikkakuntana. Se on ollut liikenteellinen solmukohta. Kauppamiehet ovat kokoontuneet sinne aina Sortavalasta ja Lappeenrannasta asti. Paikalle syntyi Puhoksen kylä 1600-luvun alussa, ja kosken partaalle rakennettiin mylly vuonna 1641. Puhos kohosi markkinapaikaksi, ja teollisuus käynnistyi 1770-luvulla, kun Karjalan kruununvouti Gabriel Wallenius perusti koskeen vesisahan. Walleniuksen jälkeen kiteeläinen N. L. Arppe jatkoi alueen teollisuuden kehittämistä. Hänestä tuli ruukin patruuna ja koko maakunnan teollisuuden uranuurtaja. Telakkatoiminta alkoi Puhoksessa vuonna 1829. Siellä rakennettiin vuonna 1833 mm. Suomen ensimmäinen höy-

rylaiva, Ilmarinen. Laivanvarustusajoilta on alueella edelleen jäljellä Suomen vanhin ja suurin yhtenäisen lehtikuusimetsä, jonka Arppe istutti lähinnä laivanrakennustarpeiksi. Komean metsän vanhimmat osat ovat vuosilta 1842-44. Arppen jälkeen Puhoksen teollista toimintaa jatkoi kauppaneuvos A.J. Mustonen. Hän perusti mm. konepajan, joka oli käytössä vuosina 1874-93. Mustosen kuoltua alueen teollinen toiminta hiipui, ja siirryttiin yhä enemmän maa- ja karjatalouteen ja nykyään palveluelinkeinoihin ja puunjalostustoimintaan.

Mustosen kanavan aloitusura on liikennehistoriallisena muistomerkkinä Pyhäjärven ja Oriveden välisen kannaksen kanavoinnista. Kartanon ajoista on enää muistona kuusiaidan katveessa kartanon perustukset ja puutarha. Ainoina merkittävänä, jäljelle jääneinä rakennuksina Puhoksen kukoistuskaudelta on mylly (s. 52) ja suuri navetta. Kanavan lähettyville vuonna 1928 valmistunut 40 lehmän navetta kertoo elinkeinoelämän muutoksen ajoista. Myllyn ja navetan lisäksi seudun lukuisat muut paikat rakennuksiin ja rakenteineen liittyvät paikkakunnan kaupankäynti- ja elinkeinoelämänhistoriaan, kuten tehtaantilan rakennukseksi 1800-luvun puolivälissä valmistunut yläkansakoulu Kalliola, Kaukaan työväen "kasarmirakennus" Koskela 1800-luvulta sekä entinen Kaukaan herrojen asunto 20-luvulta. Merkittäviä kohteita ovat myös 1840-luvun maalauksissa kuvattu terva-aitta ja 50-luvulla uusittu paja, ja aivan Oriveden rantaan sijoittuvat, viime vuosisadan vaihteen rantamakasiinit. Lisäksi Puhoksessa on myös sotahistoriaan liittyvä taistelupaikka vuodelta 1808.

Puhoksen elinkeino- ja liikennehistoriaa sekä maaseutumaista teollisuusmaisemaa edustaa mylly, navetta sekä kanava ja sen rakenteet puistoineen ja rauhoitettuine lehtikuusimetsineen. Ne sijaitsevat maantieteellisesti merkittävässä kohdassa ja kauniilla paikalla. Seutu on valtakunnallisesti arvokasta maisema-aluetta. Sillä on rikas ja monikerroksinen historia, jonka eri vaiheista on vielä katkelmia jäljellä. Jokainen säilynyt jäännös menneisyydestä lisää kokonaisuuden arvoa.

Kiteenlahden ja Savikon kulttuurimaisema

Kiteenlahden ja Savikon *kulttuurimaisema*-alue on Kiteen kaupungista heti itään, Kiteenjärven ja Hyypiän välisellä harjukannaksella. Alue on Pohjois-Karjalan vanhimpia vakituisen asutuksen seutuja, jonne Laatokan luoteisrannalta ortodoksien tiedetään nousseen jokia pitkin. Kannakselta on löydetty kaksi kivikautista asuinpaikkaa ja kampakeramiikkaa. Seutu on osa ensimmäisen Salpausselän pohjoista päätemuodostelmaa. Luonnon tarjoamat puitteet ovat upeat. Järvimaisemat avautuvat kannaksen molemmille puolille. Välillä harjukummut ja –selänteet ovat hyvin jyrkkärinteisiä ja korkeusvaihtelut 20-30 metriä. Maisemaa voi ihailla tieltä käsin. Vaikka tielinjaa onkin muutettu, se edelleen myötäilee maastoa, ja näkyvät ovat vaihtelevat.

Kiteenlahden maalaismaisemaa talvella.

Kiteenlahden kylämaisema koostuu kumpuilevista pelloista ja pienialaisista niitty- ja laidunmaista. Peltojen yli pohjoiseen avautuu maisema Kiteenjärvelle. Kylärakenne on säilynyt, ja vanhat maatilakeskukset sijaitsevat ympäristöään ylempänä kumpareilla. Savikon näyttävä kulttuurimaisema on kannaksen toisella puolella. Siellä ovat mm. nykyisinkin asuttu ja viljelty **Ylä-Vaaran vanha tila**, **Koikkalanmäen rinnelaitumet**, **Savikon vanha maakauppa** (s. 54) ja kunnostamaton **Savikon Kankkusen entinen päärakennus**. Nähtävyytenä Savikon- ja Kiteenlahdentien risteyksessä on vuonna 1901 paikalle siirretty vanha pärevuorattu suutarinmökki.

Kiteenlahden-Savikon alue edustaa valtakunnallisesti arvokasta ja suojeltavaa Laatokan-Karjalan vanhaa pastoraalimaisemaa. Sen arvo perustuu upean luonnon, pitkän asutushistorian sekä monipuolisen ja elävän maatalousmaiseman sopusuhtaiseen kokonaisuuteen.

Partalanmäki ja Kiteenjokialue

Kiteenjoki on vanha asutuksen nousujoki, kun asutus levisi Laatokalta Kiteenjärven seudulle. Kiteenjärven eteläpuolella joki mutkittellee ja kiertää mäkiä laajetakseen välillä lukuisiksi vesialtaiksi. Maaston muotojen vaihtelu on jatkuvaa ja erittäin pienipiirteistä. Eri vuorokauden ja vuodenaikoina ympäristö näyttäytyy alati erilaisena. Joen varrella on kulttuurivaikutteisia seutuja. **Partalanmäellä** on maamiesseuran julkiseen käyttöön kunnostama vanha maatila, ja vastarannalla rinteessä on kaunis **Koskelan** tilakeskus. **Koulumäellä** on vielä toiminnassa oleva puinen kyläkoulu. Nämä korkeat paikat ovat säilyttäneet avoimuuttaan, ja upean mäeltä mäelle jatkuvan näkymäsarjan voi edelleen kokea. Muita jokivarren rakennuskohteita ovat Metsäkoskentien hirsiset **kalastajamökit** ja Metsäkosken **mylly**.

Kiteenjoki ja sen herkkäpiirteinen luonnonmaisema sekä kulttuurivaikutteiset seudut tarjoavat alati vaihtelevan ympäristön, joka on täynnä elämyksellisiä mahdollisuuksia.

Huikkolan, Haarajärven ja Ruppovaaran vaarakyläketju

Kiteen pohjoisosassa laajojen suoalueiden välisille pitkille vaarajaksoille on maan luontaisen viljavuuden ansiosta syntynyt kylä. Kylät seuraavat toinen toistaan, ja tilat ovat pääasiassa sijoittuneet jonoon pitkin kylätien vartta. Maisemallisesti Huikkola, Haarajärvi ja Ruppovaara muodostavat lähes katkeamattoman vaarakyläketjun.

Huikkolassa vaara on hyvin laakeaselkäinen, ja idässä komeat näkymät ulottuvat Tohmajärvelle saakka. Parhaiten paikan korkeus on koettavissa Lömmekön tilan paikkeilta itään. Näiltä kohdin länteen päin maisema on metsityksen seurauksena sulkeutunut, ja näin maisemalliset mahdollisuudet eivät ole toteutuneet kaikessa mitassaan. Haarajärvellä maasto muuttuu pienipiirteisemmäksi ja korkeusvaihtelut voi helpommin havaita. Kylän pohjoispäässä selänne jakaantuu ja samoin kylätie. Haarajärventieltä näkyy useita vanhoja tiloja, rakennuksia ja pihapiireihin johtavia komeita lehtikuusikujia, kuten Pirhola, Pennala, Kissakallio, Karhula sekä Haarajärven koulu. Luoteis-kaakkosuuntainen Ruppovaara yhdistää haarautuneet vaaraselänteet. Ruppovaara on vanhaa, melko tiheän asutuksen seutua. Kylätien maisemalliset arvot perustuvat pitkiin kaukonäkymiin. Kuljettaessa tietä kaakon suuntaan ylettyvät näkymät Kiteen keskustaan ja kirkon mäelle saakka. Kirkon valaistus pimeään aikaan tekee maisemakokemuksesta entistä loistokkaamman.

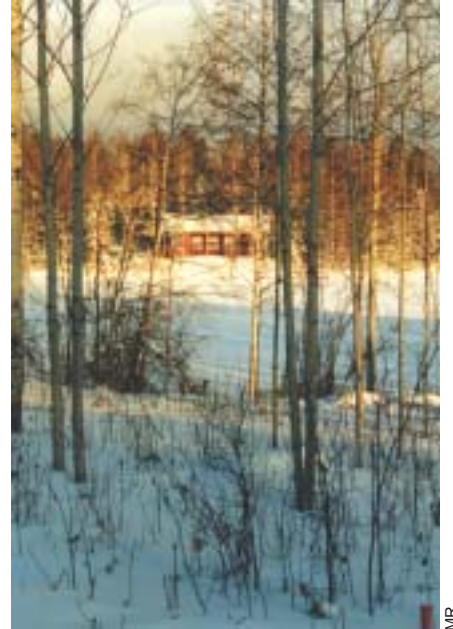

MR

Vaaramaisemia Haarajärveltä Tohmajärven suuntaan.

Yhtäjaksoinen vaaraselänteitä pitkin kulkeva vaarakyläketju on laajuudessaan valtakunnan merkittävimpiä. Se on vaikuttava maisemareitti, jonka kulttuuriarvot ovat huomattavat. Harvinaisen pitkät kaukonäkymät Huikkolasta Tohmajärven puolelle ja Ruppovaaralta Kiteen kirkolle tekevät näistä paikoista kiteeläisiä erityiskohteita.

**Potoskavaaran
maamiesseurantalo järven
toisella rannalla kylänraitilta nähtynä.**

Potoskavaara

Potoskavaaran vanha kylämaisema keskittyy Iso Heinäjärven läheisyyteen. Maisemallisesti alue kuuluu ensimmäisen Salpausselän pohjoisimpiin päätemuodostelmiin, jonka harjuselänteet tekevät maastosta varsin vaihtelevan. Potoskavaara on Kiteen vanhimpia asutusalueita. Se on mahdollisesti syntynyt jo 1400-luvun puolella. Kainis kylätie seurailee Heinäjärven läntistä rantaa. Tosin tiemaisema on osittain jo umpeutunut. Järven luoteispuolella on kylän keskus. Korkealla rantarinteellä ovat Potoskavaaran koulurakennukset, joista vanhimmalta avautuvat ihanat järvimaisemat. Heinäjoen suulla on kunnostettu mylly (s. 52) sekä järven pohjoisrannassa maamiesseurantalo (s. 49) ja metsittyynyt kokkopaikka. Suurin osa maatilakeskuksista on ryhmittynyt kyläkeskuksesta luoteeseen. Kylätien varrella, rinteillä ja kumpareiden päällä, on runsaat viljelykset, niityt ja laidunmaat. Oikurilan (s. 60) ja Muttolan tienoilla avarat pellot mahdollistavat kaukonäkymät Kiteen keskustan suuntaan.

Potoskavaara on monipuolista ja elävää agraarin kulttuurin seutua. Sen arvo on kauniissa luonnonmaisemassa ja vankassa kulttuuriperinnössä.

Sirkkavaara ja Hatunvaara

Kiteen itäisempiä kulttuurivaikutteisia maisemakohteita löytyy Sirkkavaaralta ja Hatunvaaralta. Maisemallisesti seutu on varsinaista vaaramaata, pehmeäpiirteistä ja rauhallista. Pitkät ja laajat näkymät ulottuvat vaaralta toiselle. Hatunvaaralta näkee aina rajan takaiseen Karjalaan ja maiseman voi kokea poikkeuksellisesti täydellisenä panoraamana. Rajaseutuna paikan menneisyys liittyy maamme sotahistoriaan, ja ympäristöstä on mahdollista löytää vielä sodan merkkejä.

Sirkkavaara ja Hatunvaara ovat Kiteen kulttuurivaikutteisia "oikeita" vaaramaita. Seudun erikoisuutena on Hatunvaaran täydellinen panoraamamaisema ja näkymät rajan yli Karjalaan.

Näkymä Sirkkavaaralta Hatunvaaralle.

Juurikantien varren maisemaa ja riihi.

MR

Eteläisen Kiteen tie- ja kylämaisemia

Ensimmäisen ja toisen Salpausselän välissä Kiteen kaakkoisosassa on suuri haja-asutusalue. Maaston korkokuva on hyvin vaihteleva ja selänneet ovat pehmeäpiirteisiä. Luonnon ympäristöä leimaavat myös lukuisat pikku järvet. Tämä laaja vaaramainen seutu on ollut pientilallisten aluetta, joka on menettänyt elinvoimaansa EU-maatalouden myötä. Tilat ja kylät ovat ryhmittyneet harvana tieverkoston varsille yksittäisille tai rinnakkaisille kumparevaaroille.

Säyneenkylä lienee peräisin 1600-luvun alusta. Se sijaitsee Säyneenjärven itäpuolisilla vaaramaisilla kumpareilla. Siellä on tunnistettavissa Laatokan-Karjalan maisemaseudun tyyppiirteitä. Keskeiset näkymät ja maisematilan rakenne ovat vielä melko hyvin säilyneet lukuun ottamatta Nenolan ja Pahkapään tienoilla metsityksen tuomaa maisemallista häiriötä. **Juurikka** ja **Juurikkajärvi** ovat olleet kohtalaisen tiheään asuttuja kyliä. Onhan Kiteen yksi ensimmäisistä venesatamista ollut siellä. Juurikan kylää lähestyttäessä Kiteen keskustan suunnalta myötäilee tie mäkestä vanhaa tienpohjaa ja tarjoaa monia tienvarsielämyksiä. Misolan jälkeen aivan tien varrella on Tiensyrjä, vanha tilakokonaisuus hevoslaitumiseen. Kylään saavuttaessa mieleenpainuvina elämyksinä ovat kumpuilevat pellot, kunnostettu riihi ja yllättäen mäen päältä kyläkeskukseen avautuva näkymä. Keskus muodostuu Juurikantien ja Juurikkajärventien risteykseen, jossa on kylän merkittävimpiä taloja ja pitopaikkoja. Lähettyvillä on myös kyläkoulu. **Koivaaran** viljavia rinnepeltoja ja etenkin kaukomaisemaan kauniisti sijoittuvaa Nuori-Makkolan paikkaa (s. 63) voi ihaila metsätaipaleen jälkeen Närsäkkäläntieltä käsin. **Otravaara** on muutaman tilan keskittymä Kiteen eteläisemmässä osassa. Vaaran laelta avautuvat ilmat näkymät kaakkoon Pyhäjärvelle. Etenkin Hirvolan tila hyvin säilyneine rakennuksineen, laidunalueineen ja upeine kaukonäkymineen on erityisen kaunis kohde kylämaisemassa. Alueen muissakin kylissä ja tienvarsilla on löydettävissä samantyyppisiä kehityskelpoisia *kulttuuriympäristöjä* ja elämyksellisiä paikkoja, kuten **Loukunvaarassa**, **Rokkალassa**, **Riihijärvellä**, **Närsäkkälässä**, **Valkeavaarassa** ja **Paasukosken myllyn seudulla**.

*Kiteen eteläisten kumparekylien kulttuuriympäristölliset arvot ovat lähinnä tienvarsi-
maisemissa.*

Muljula

Muljulantielle käännytään valtatie kuudelta Tolosenmäen risteyksessä. Tie kulkee Muljulan kylän ohi kohti Rääkkylää kapean harjukannaksen kautta. Tietä reunustavat molemmin puolin vesimaisemat, toisaalla laaja Muljulanselkä ja toisaalla erämainen havumetsien ympäröimä sarja lampia. Lampia yhdistää polveileva, Oriveteen laskeva joki, jota ympäröivät laajat luhtaniityt ja rämereunat. Muljulan kylä ja sen viljelymaat on rakennettu veteen rajoittuvan vaaran länsi- ja etelärinteelle, ja paikkaa hallitsevat vesinäkymät.

Muljula on vanhaa kulttuurialuetta. Sinne on päästy hyvin vesitse, ja pysyvä asutus on vakiintunut 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Esihistoriallisen ajan elämästä 5 000 vuoden takaa on myös todisteita. Löydettävissä on muinaisia asuinpaikkoja, pyyntikuoppia, hautaraunioita ja ortodoksikalmisto. Lisäksi nähtävissä on myös vanhoja tienpohjia ja kivisillan pengermät. Rääkkylään johtava tie noudattaa edelleen vanhaa tienlinjausta, ja siellä tiedetään olleen Kiteen ensimmäisiä tietulleja. Muljulasta on muodostunut hallinnollinen keskus ja veronkeruupaikka, kun sinne on perustettu hovi 1600-luvun alkupuolella (s. 43). Se on ollut yksi Kiteen kolmesta hovista. Siellä on ollut myös yksi Kiteen neljästä kestiekivarista. Toisen maailmansodan aikana Muljulaan on rakennettu linnoitteita. Maastossa on nähtävissä panssariesteiden, juoksuhautojen ja korsun jäännöksiä. Mäen laella sijaitseva kyläkoulu on sekä maisemallisesti että toiminnallisesti nykyisen kylän keskus. Kylä on ollut aktiivinen ja se on lisännyt elinvoimaisuuttaan hyödyntämällä luonnon tarjoamia mahdollisuuksia retkeily- ja matkailupalveluissa.

JH

Muljulan Vanhahovi. Taustalla Hovinlampi ja Muljulanselkä sekä Rääkkylään johtava tie, jossa on ollut vanha tietullin paikka.

Muljulan vahvuutena on monipuolinen luonto ja pitkä kulttuuriperintö, joka pohjautuu jo esihistorialliseen aikakauteen ja hovin elämään.

Niinikumpu

Kiteen keskustasta on matkaa lounaaseen Niinikummun tienhaaraan noin 8 kilometriä. Puutarhamainen kylä keskittyy Niinikummun kumpareille samalle peltoaukealle. Kylä on muodostunut lähinnä yksittäisvaaran laelle ja sen rinteille. Kylämaisema on kumpuilevaa, ja mäet ovat rauhallisen loivat. Tienvarsimaisemat ovat vaihtelevia teiden mutkitellessa mäkien yli ja lomitse. Kylän korkein ja keskeisin kohta on Ulriksberg, Ulrikinvaara, joka nousee 110 metriä merenpinnan yläpuolelle. Ritosärkkä, jyrkkä kallio kylätien varressa on vanha kokkokallio, tanssi- ja näköalapaikka. Siellä on ollut myös kyläkeinu. Ritosärkältä näkymät ulottuvat etelässä Ätäskölle ja koillisessa Kiteen kirkolle saakka. Korkeat ja viljavat moreeniharjut ovat olleet kelpollisia viljelymaaksi, ja edelleen peltomaisemat hallitsevat. Maisema on kuitenkin paljolti muuttunut, kun vuosien 1828-1839 välillä Pyhäjärven laskun seurauksena Ätäskön rantaviiva on siirtynyt puoli kilometriä kauemmaksi. Nykyiset muutokset näkyvät läntisen maiseman umpeutumisessa.

Niinikummun alueelta on löydetty esihistoriallisia asuinpaikkoja, yksi kivikautinen asuinpaikka Papinniemestä ja useita Pyhäjärven lahden pohjoispäässä Hiekanpäänselän rannalta. Lisäksi Sirkkajoen rannalta on tehty kampakeraamisen vaiheen varhaisemman aikakauden 3500-3000 eKr löytöjä. Kylän tiedetään olleen asuttu 1500-luvun lopulla. Ulriksbergille ovat asettautuneet kylän ensimmäiset asukkaat. Siellä on 1600-luvulta peräisin oleva ortodoksinen kalmisto. Ätäskö on ollut vesiväylä, ja yksi Kiteen kolmesta varhaisesta venesatamasta on ollut Niinikummussa. Kylän huomattavimmat talot ovat olleet Ulriksberg (s. 66) ja Karttu-Kaksikerta ja Koivikko. Ulriksbergin eli Päiväkummun rakennuksia on edelleen jäljellä. Näyttävien niistä on kylätien varrella suuri kivinavetta. Karttu-Kaksikerta on rakennettu 1700-luvun alussa. Kartanossa on asuneet Branderien ja Karttusen suvun kantaisät ja -äidit. Komeat rakennukset ovat tyhjiilleen jäädessään pahasti rappeutuneet. Koivikko on Arppen ja Branderien aikana kasvanut vauraaksi tilaksi, ja myöhemmin siitä on tullut Kiteen maatalousoppilaitos ja valtion koulutila (s. 48). Kylällä on toiminut kyläkauppoja ja posti. Siellä on edelleen seurojentalo vuodelta 1951 ja kaunis kyläkoulu vuodelta 1929 (vrt. Lukkomäen koulu s. 47). Tienristi Niinikummuntien ja Puhoksen tien risteyksessä on ollut liikepaikka, jossa on ollut useita myymälöitä. Nykyisin se on autioitunut kuten seurojentalokin.

Niinikumpu peltoaukeineen ja laidunalueineen on edelleen elävää perinteistä kylämaisemaa. Se on ollut elinvoimainen esihistoriallisilta ajoilta saakka. Kylän vanhimmat tilat ja merkki-paikat sekä tyyliään klassistinen koulu ovat kylän tärkeitä kiintopisteitä. Kumpu paikan nimessä ilmentää hyvin seudun mäkien luonnetta.

MR

Niinikummun laidunmaisemaa Ritosärkän etelärinteeltä Ätäskölle.

Näköalapaikkoja ja luontonähtävyyksiä

Pajarinmäki, Kiteenlahti

Pajarinmäki on Kiteenjärven ja Hyypiän välisellä kapealla harjun muodostamalla kannaksella. Se sijaitsee valtakunnallisesti arvokkaalla Kiteenlahden ja Savikon *kulttuurimaisema*-alueella. Mäki on melko jyrkkärinteinen ja kohoaa 30 metriä järvenpinnasta. Näkymät ovat loistokkaat. Ne ulottuvat kauas järvelle kannaksen molemmille puolille. Lakialue on vielä kohtalaisen paljas, mutta puiden kasvaminen ja pusi-koituminen ovat näköalapaikan uhkana. Maastossa on vanhaa metsää ja lehtomaisia piirteitä sekä mäen kupeessa arvokas rauhoitettu kotkansiipisuppa. Historiallisesti paikka on arvokas. Kannas on ollut asuin-alueena jo kampakeraamisella kaudella. Se on ollut aikoinaan myös suosittu retkeily- ja matkailukohde. Pajarin nimi periytyy tarusta, missä kerrotaan Pahan Pajarin hovin sijainneen juuri tällä mäellä.

Näkymiensä laajuuden ja loistokkuuden vuoksi Pajarinmäki kuuluu näköalapaikkojen parhaimmistoon. Sieltä voi ihailla valtakunnallisesti arvokasta Kiteenlahden ja Savikon kulttuurimaisemaa. Tällaiset paikat ovat aina olleet tarinoiden ja luovuuden innoituksen lähteinä, mikä heijastuu mm. Pajarinmäen nimessä.

Pajarinniemi, Pyhäjärvi

Pajarinniemi on noin kilometrin pituinen sormimainen harjuniemi, joka kapeimmillaan on vain muutamankymmenen metrin levyinen. Se on osa toisen Salpausselän reunamuodostumaa. Se sijaitsee aivan Kuutostien tuntumassa. Niemen kärkeen johtaa polku, jonka varrelta voi poiketa ihailemaan Pyhäjärven maisemaa. Pajarinniemi on ollut suosittu retkeilykohde, sillä luontoarvojen lisäksi kohteella on myös kansanperinnearvoa. Niemeen on kasattu kiviä muistoksi kansantarinoista tutun Pahan Pajarin kohtalosta. Kiviröykkiötä kutsutaankin kuvaavasti Pajarin haudaksi.

Pajarinniemi on sekä luonto- että paikallishistoriallinen kohde. Pajarin haudan ja mieleenpainuvan kansantarinan lisäksi paikan sijainti lähellä valtavyylää ja muita matkailullisia houkutteita lisäävät kohteen suosiota.

PKAMO

Pajarinniemi.

PKAMO

Röskön kalliohalkeama.

Röskö, Juurikka

Juurikassa on Röskönvuoren jyrkäne ja suuri kalliohalkeama. Kallion laelle on rakennettu puurakenteinen ulkokirkko. Aluetta käytetään leiritoimintaan. Rakennuskantaa on runsaasti ja rantaviivaa on muokattu ja tehty paikka veneille.

Röskö on maisemallisesti erittäin arvokas ja kalliohalkeama ainutlaatuinen lähiseuduilla. Paikalla on myös kansanperinnearvoa.

Riuttavuori, Juurikka

Riuttalammen rannalla lähellä Närsäkkäläntietä on Riuttavuori. Se on pystysuora siirrosseinämä, jonka korkeus on 153 metriä merenpinnasta. Mäen laki on metsäinen ja siellä on keinu. Näkymät ulottuvat lammen ja Juurikkajärven yli Pyhäjärvelle.

Saavutettavuutensa ja luonnonolojensa vuoksi Riuttavuorella on edellytyksiä hyväksi retkeilykohteeksi ja näköalapaikaksi.

PKAMO

Näköala Riuttavuorelta Pyhäjärvelle.

Syrjäsalmen sillalta.

MR

Syrjäsalmi

Syrjäsalmi on vanha Pyhäjärven ylityspaikka. Siellä on ollut lossi vuodesta 1733. Paikalla on enää jäljellä arkut ja lossin mökki. Silta rakennettiin vuonna 1959. Nykyään Kuutostie ja junarata kulkevat rinnatus-ten salmen yli. Kauniit järvinäkymät ohittuvat nopeasti, sillä salmi on kapea ja lännen puolelta melko ahdas.

Syrjäsalmella on sekä historiallista ja maisemallista arvoa liikenteellisenä ylityspaikkana.

Kyyrönniemi, Heinoniemi

Kyyrönniemen kärjestä, Rastiniemestä, avautuvat laajat vesinäkymät. Paikalla on merellinen tuntu, sillä Paasiveden ja Oriveden yhtymäkohta on Saimaan vesistön suurimpia selkiä. Sillä on laajuutta yli 40 kilometriä. Paasivesi on erikoinen, ympyränmuotoinen, syvä meteoriittijärvi. Niemessä on vesiliikennettä varten luultavasti 40-luvulta peräisin oleva majakka. Alue on yksityisen omistuksessa.

Kyyrönniemi on tunnelmaltaan merellinen ja poikkeuksellinen näköalapaikka Järvi-Suomessa. Sillä on vesiliikenteen historiaan liittyvää arvoa.

PKAMO

Muistomerkkejä ja hautapaikkoja

Kirkolliset muistomerkit

Selkueella, Kiteenjärvestä kohoavalla rantaharjanteella on ollut ortodoksinen kirkko ja hautausmaa. Kiteen ensimmäinen luterilainen kirkko on ollut Suorlahden kylässä 1640-luvulla. Vuosien 1656-59 sodan aikana niin ortodoksinen kuin luterilainenkin kirkko on poltettu. Tämän jälkeen uusi luterilainen kirkko siirrettiin nykyiselle paikalleen Kiteenjärven rantaharjanteelle. Kiteen ensimmäisten pyhäkköjen muistokivet on pystytetty niiden sijaintipaikoille. **Selkueella on ortodoksisen ja Suorlahdella vanhan luterilaisen kirkon muistomerkit.**

Varhaisilla seurakunnilla on ollut sekä henkistä että maallista valtaa, joten kirkkorakennusten sijainti kertoo hyvin vanhoista asutuskeskittymistä ja yhteyksistä muihin valtakeskuksiin.

Kalmistoja

Ortodoksisuuden valta-aikana kylissä on ollut omat hautausmaansa. Niihin on usein liittynyt myös tsasouna, rukoushuone. Kalmistomaa on ollut pyhä ja koskematon, eikä sen alueelta ole saanut kaataa tai vahingoittaa puita. Näiltä paikoilta löytääkin hyvin vanhaa puustoa. Kiteellä kyläkalmistoja on muun muassa Suoparsaassa, Muljulassa, Niinikummussa, Juurikassa, Rokkalassa, Närsäkkälässä, Loukunvaarassa, Säynejärjellä, Kiteenlahdessa, Kantosyrjässä ja Riihijärvellä. Lisäksi Selkueen harjanteella on vanha ortodoksisen kirkon hautausmaa.

Kylien hautausmaat eli kalmistot edustavat varhaista ortodoksisen kirkon maisemaa.

Ilmolan hautausmaa, Kitee

Ilmolan vanha hautausmaa sijaitsee Selkueen harjulla. Sinne on noin kilometrin matka kirkolta koilliseen. Se jää kapeaksi yli kahden hehtaarin puistovyöhykkeeksi teollisuus- ja urheilualan väliin. Paikka on metsäinen puisto. Maaston kivekköisyyden vuoksi hautausmaa on jäänyt vähälle käytölle.

Ilmolan hautausmaa on otettu käyttöön vuonna 1890, kun aikaisemman ei enää ole katsottu täyttävän terveydenhoitosäädöksiä. Hautausmaahan ei ole kuitenkaan oltu tyytyväisiä huonojen kaivuolosuhteiden vuoksi, ja hautausmaaksi on valittu uusi paikka Palomäen rinteeltä, kirkkoherran virkatalon maalta. Kun uusi hautausmaa vihittiin vuonna 1915, Ilmola on ollut käytössä enää vain sukuhautojen osalta. Ilmolan hautausmaata leimaa hieman unohdettu tuntu. Astuessaan sisään kivijalka-aidan ympäröimälle, puiden kätkemälle alueelle kävijä kokee yllättäen siirtyneensä erikoiseen ilmapiiriin. Paikka on levollinen, mutta samalla hyvin eloisa. Menneisyys on voimakkaasti läsnä. Hautausmaalla on kauniita hautakiviä ja 25 vanhaa rautaristiä, joista voi lukea paikkakunnan menneisyyttä kuin historian kirjaa.

Ilmolan hautausmaa on tunnelmaltaan harvinainen edelleen käytössä oleva hautausmaa. Puiston hoidontaso on luonteva. Siellä ihmisen toiminnan jäljet ja luonto lomittuvat harmonisesti toisiinsa, ja historiallinen syvyys on koettavissa parhaimmillaan. Paikka tulisiikin rauhoittaa, ja hautaustoiminta rajoittaa vain sukuhautojen käyttöön.

Ilmolan hautausmaalta.

MR

PKA

**Lönnotin muistomerkki
Potoskavaarassa.**

MR

**Pikkuvihan muistomerkki
Kiteen kirkonmäellä.**

Lönnotin muistomerkki, Potoskavaara

Elias Lönnotin ensimmäisen runonkeruumatkan etapeista Kiteellä tunnetaan Niinikumpu, Potoskavaara ja Piimäkuori. Piimäkuorin vanhaan pihapiiriin on pystytetty vierailusta kertova muistomerkki. Paikalle on viitoitin opastettu tie.

Lönnotin muistomerkki Piimäkuorissa on muisto maamme merkkihenkilöstä ja kansanperinteen tallennustyöstä.

Sotamuistomerkkejä

Itäisen ja läntisen kulttuurin toistuvista rajankäynneistä on Kiteen maastoon jäänyt sota-aikojen jälkiä, ja taistelupaikoille on pystytetty muistomerkkejä. **Pikkuvihan aikaisista kahakoista** on Kiteen kirkonmäellä muistomerkki. **Puhoksen taisteluista vuodelta 1808** on myös muisto. Muljulassa on **toisen maailmansodan aikaisia linnoitteita**. **Talvisodan majoitus-, tykki- ja suojaoteroita** löytyy Muskon, Vepsän ja Säynejärven itäpuolisilta alueilta sekä Valkeavaarasta, **Jatkosodan muistopaalu** on Korkeakankaantien ja Mustalammentien risteyksessä. Alueelta ovat sotajoukot aloittaneet etenemisen Karjalan vapauttamiseksi vuonna 1941.

Monet sodan muistomerkit kertovat Suomen historiasta ja Kiteen sijainnista kahden valtakunnan rajalla.

Rakennuksia ja pihapiirejä

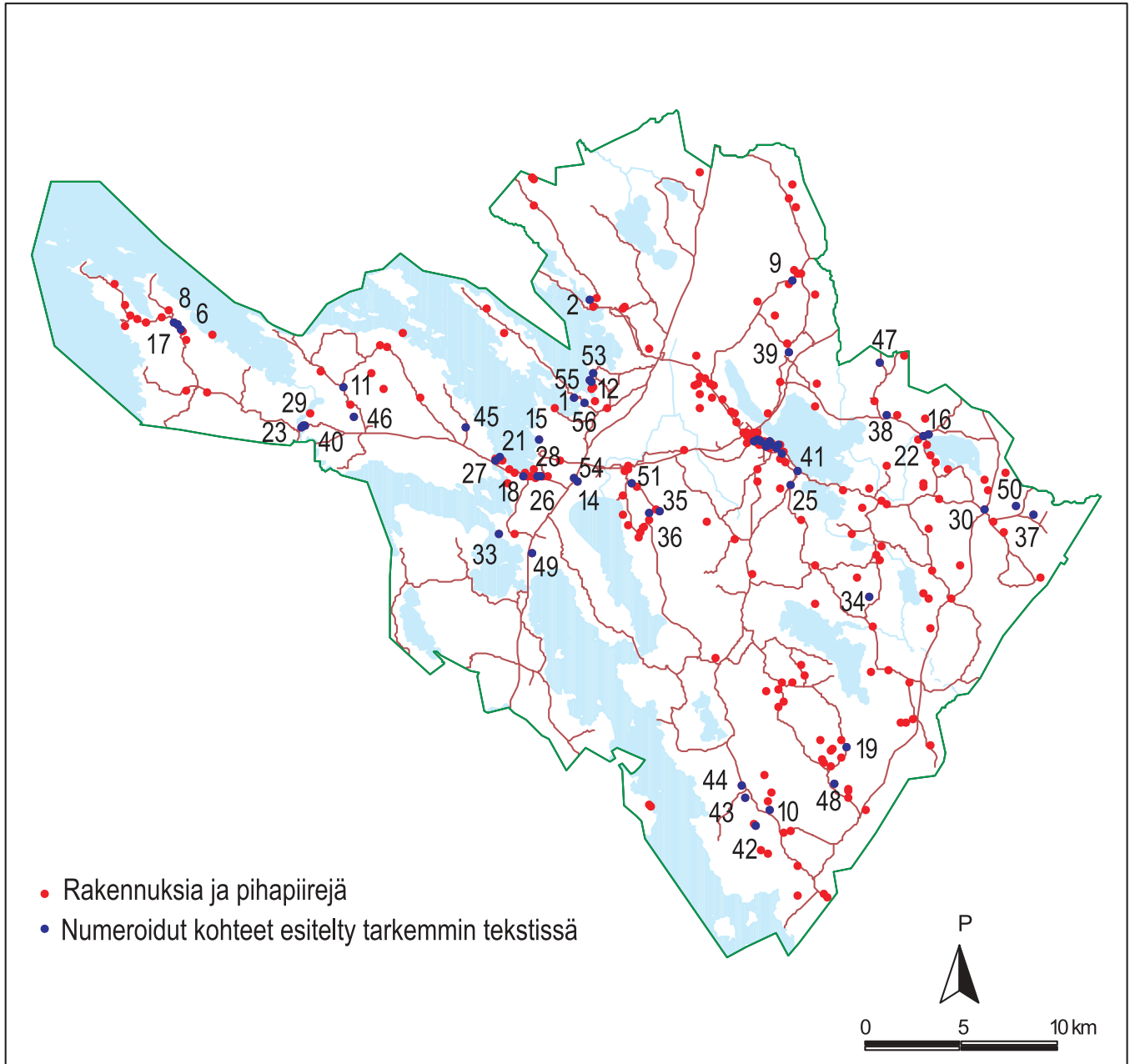
Sivistyshistorian ja julkisen hallinnon arvopaikkoja

Hengellisen ja maallisen vallan rakennukset ovat olleet aina kansanrakentajien malleina. Näiden kautta on saatu tyylivaikutteita ja kosketus kansainvälisiin virtauksiin. Siirtyessään verkkaisesti yhä kauemmaksi syntysijoiltaan vaikutteet ovat sopeutuneet paikallisiin olosuhteisiin. Ne ovat sulautuneet uuteen kulttuuriin. Saatavilla ollut rakennusmateriaali, -taito, varallisuus ja perinne ovat muovanneet jokaiselle paikalle ainutlaatuisen lopputuloksen. Eri yhteiskuntaluokkien rakentamista on ohjannut kehityskulku ja selvä hierarkia. Kun säätyläis- talot on maalattu punamullalla, niin talonpoikien talot ovat olleet vielä harmaita. Kun paremmat talot on verhoiltu vaaleiksi maalatuilla vuorilaudoilla, niin silloin pienempiäkin taloja on alettu kaunistaa punamullalla.

Kiteen **hovit** Muljulassa, Suorlahdella ja Kytänniemessä ovat olleet virkataloja ja aikansa hallinnon keskuksia, joista uutuudet ovat välittyneet kansan keskuuteen. **Pappiloiden** ja **kirkon** rooli rakennustoiminnan ja edistysellisten uudistusten levittäjänä on ehkä ollut säätyläisiä voimakkaampi. Pappiloita on tehty mallipiirustusten mukaan, ja kirkkoja ovat suunnitelleet rakennusalan ammattilaiset, joilla on ollut suora yhteys ajanmukaiseen rakentamiseen. Seurakunnilta monet velvoitteet ovat 1800-luvun loppupuolella siirtyneet kunnille. Samoihin aikoihin ovat kansan valistusaatteet alkaneet levitä. Tällöin **kunnantaloista** tuli hallinnon ja **kouluista** ja **seurantaloista** kylien henkisiä keskuksia. Opetus- ja seuratoiminnan kautta sivistys on siirtynyt tehokkaasti kansalaisille, ehkä aikaisempaa tasavertaisemmalla tavalla. Silloin on alettu perustaa myös **edistystiloja**, joiden tehtävänä on ollut lisätä ympäristötietoisuutta maataloudesta, puutarhanhoidosta ja rakentamisesta. Tanssi ja seuranpito ovat kuuluneet perinteiseen maaseudun vapaa-ajan viettoon. Kokkokallioiden ja näköalapaikkojen jälkeen seurantalot ja **tanssilavat** ovat olleet merkittäviä kohtaamispaikkoja. Etenkin viimeisiä sotia seuranneet vuosikymmenet ovat olleet lavakulttuurin kulta-aikaa, ja lavoja onkin ollut lähes joka kylässä. Kiteellä on jäljellä hyvä valikoima näitä erilaisia sivistystoiminnan ja julkisen hallinnon rakennustyyppejä.

Kiteen keskusta. Numeroidut kohteet esitely tarkemmin tekstissä.

Vanha Hovi, Suorlahti

1

Pätkä kookkaiden kuusien reunustamaa kivaitaa on Suoparisaareen johtavan tien reunassa. Tällä kohdalla on Suorlahden Vanha Hovi. Hovin pihapiiri sijoittuu Oriveden tuntumaan, ja matkaa veden äärelle on vain runsaat sata metriä. Ennen Orivedelle on ollut suora näköyhteys, kunnes kasvillisuus on peittänyt näkymät.

Aiemmin Vanha Hovi on tunnettu Gammalnäs ja Suorlahden hovi nimellä. Tilan päärakennus on pe-

räisin 1600-luvulta, jolloin se on rakennettu Flemingin voutien virkataloksi. Vuosina 1722-1725 hovi on ollut majuri Simo Affleckilla (Simo Hurtalla). Tila on siirtynyt Tarkkosten suvulle vuonna 1888, jolloin päärakennukseen on rakennettu tupa ja aittaan uudempi osa. Päärakennus koostuu tuvan ja salin puoleisesta osasta, joihin on umpiverannalla suojattu sisäänkäynti. Toinen veranta on koristeellisuudessaan hallitsevampi. Ikkunoissa on moniosainen puitejaotus ja puuleikkaukset ylävuorilautoissa. Lisäksi verannan yläpuolelle on rakennettu pieni karjalaistaloista tuttu avoparveke, joka antaa rakennukselle erityistä arvokkuutta. Päärakennuksen lisäksi pihapiiriin kuuluu joukko erilaisia, eri aikoina tehtyjä rakennuksia; kookas savusauna, aittoja, pihamökki, maakellari ja rantsauna sekä navetan raunioitunut kivijalka. Jokunen vuosi sitten päärakennus on toiminut yksityisenä museotalona, pitkässä aittarakennuksessa on ollut kesäkahvio ja tilaa on käytetty juhlien pitopaikkana. Nykyisin rakennukset ovat tyhjillään. Jo lyhyessä ajassa käyttämättömänä ja hoitamattomana kasvillisuus ja luonto ovat vallanneet pihapiirin ja rakennukset ovat rappeutuneet.

MR

Alkuperäisyytensä ja eheänä säilyneen kokonaisuutensa sekä historiallisen merkityksensä vuoksi Suorlahden Vanha Hovi on harvinainen, maakunnallisesti merkittävä kohde.

Vanhahovi, Muljula

2

Avariien peltojen ympäröimä, loivaan rantarinteeseen sijoittuva Vanhahovin tila näkyy kauas (kuva s. 35). Pihasta avautuu suomalainen sekä järvi- että *perinnemaisema*.

Alueen tiedetään olleen ensimmäisiä asuinpaikkoja Oriveden rantamailla. Vanhahovi on yksi kolmesta Ruotsin vallan aikaisesta hovista Kiteellä. Se on ollut vanhan rälssin keskuspaikka. Pihapiiri järvimaisemineen on hyvin säilynyt. Tilalla on rakennuskantaa 1800-luvulta ja osa ulkorakennuksista on vanhassa asussaan. Päärakennus on vuodelta 1813, mutta siihen on tehty paljon muutoksia. Aikoinaan se on ollut kooltaan komea, lähes kaksinkertainen nykyiseen pituuteensa verrattuna. Kauniina yksityiskohtana on aitan solan muotoon veistetty nurkan tukitolppa. Erikoisuutena voidaan mainita taitavasti kivistä holvattu sekä päärakennuksen sillanaluskellari että pihamaalla kaksiosainen, yli kymmenmetrinen kasvikkellari vuodelta 1814. Tilalla on arvostettu historiaa, ja vanhaa esineistöä on säilytetty ja koottu jo pitkään.

Vanhahovilla on ollut merkittävä asema sekä kantatilana että hovina koko Kiteen alueella. Pitkän historiansa, keskeisen sijaintinsa ja säilyneiden osiensa ansiosta paikalla on huomattavaa historiallista ja maisemallista arvoa.

Iso Pappila (ent. Storgård), Kitee

3

Iso Pappila sijaitsee Kiteenjärveen viettävällä harjulla, itään päin Kiteen kirkolta. Alkuaan sitä ovat ympäröineet pellot ja avarat maisemat. Nykyäänkin pappilan ja kirkon välille jää peltoa. Ennen komeat järvimaisemat ovat umpeutuneet. Kaakossa pihapiiriä rajaa Hutsin lähiömäinen kerrostaloalue. Ero uuden ja vanhan rakentamisen välillä on huomattava. Rakennukset ovat täydellisesti toistensa vastakohtia.

Kiteellä on tunnettu kaksi pappilaa. Iso Pappila on ollut kirkkoherran ja Pikku Pappila (eli Romola) kappalaisen virka-asunto. Iso Pappila siirrettiin paikalle Suorlahdesta 1730-luvulla. Nykyinen rakennus on valmistunut 1839. Päärakennuksen rakennusmateriaalit, hirret, laudat ja kulmikkaat kivet, on saatu kruunun talonpojilta ja tiloilta. Piha on erotettu teialueesta staketti-aidalla, jonka alaosa on ollut kiveä ja yläosa puuta. Kiteen kirkon palon jälkeen pappilassa pidettiin jumalanpalveluksia. Myöhemmin siellä on toiminut kirkkoherranvirasto, lasten päiväkotia ja lähetyksiin kutomo. Se on ollut myös erilaisien tilaisuuksien mm. häiden pitopaikka. Koristeellisine kuisteineen, symmetrisine julkisivujaotuksineen ja verhoiluineen päärakennus edustaa tyyppillistä talonpoikaisempireä. Huonejärjestyksessä on alunperin noudatettu *karoliinista keskeissalijärjestystä*. Pitkän elinkautensa aikana rakennusta on korjattu ja laajennettu useita kertoja. Huomattavimmat alkuperäisestä tyylistä poikkeavat muutokset on tehty sisätiloissa. Peiliovet on poistettu, samoin entisajan uunit. Pihapiiri on hyvin säilynyt. Siellä on edelleen useita vanhoja rakennuksia; väentupa, navetta, riipi ja kellari.

Iso Pappila edustaa paikkakunnan kulttuurihistoriaa ja sen päärakennus 1800-luvun alun julkista empireerakentamista. Vanha jäljellejäänyt pappilan peltoalue yhdistää pihapiirin kirkkoon ja sen maihin. Luonnonkaunis alue lisää kohteen maisemallista arvoa. Ehyen pappilamiljöön säilyminen tulisi taata mahdollisimman aitona rakennusten sisätiloja myöten.

PKM

Iso Pappila edustaa tyyliään talonpoikaisempireä, Kiteen kirkonmäellä.

Romola (Pikku Pappila), Päättye

4

Romola sijaitsee aivan Kiteentien varrella, mutta huomattavasti tielinjan alapuolella rinteessä. Paikka on kaupungin liikekeskustaa.

Romolan tilalla on ollut kappalaisen virkatalo jo 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa. Paikka rakennettiin uudelleen, kun tilalle tuli kappalaiseksi Fabritius. Suunnitelmien pohjana oli Tohmajärven kappalaisen virka-asunto. Hirret on tavan mukaan saatu tilallisilta ja päärakennus on valmistunut vuosien 1856-57 aikana. Tyyliään se on talonpoikaisempireä, ja pohjana on ollut *karoliininen keskeissalijärjestys*. Siinä on paljon yhteisiä piirteitä Ison Pappilan kanssa. Pikku Pappila on aikoinaan ollut myös mittava maanviljelytila metsämaineen, josta torpparilain jälkeen mäkitupalaiset ovat lunastaneet itselleen tontteja rakennuksineen. Viime sotien jälkeen Romolan maille on rakennettu myös jälleenasutustiloja. Pikku Pappilassa on ollut maanviljelystä ja karjaa vielä 1960-luvulla. Pihapiiri on enää osittain jäljellä, kun keskustan uudisrakennukset ja liiketilat ovat vallanneet alaa. Pappila on edelleen Kiteen ev.lut.seurakunnalla, ja päärakennuksessa on nykyään mm. seurakunnan nuorisotiloja.

Pikku Pappilalla on huomattava merkitys Kiteen kulttuurihistoriassa, ja sen päärakennus on tyyppillinen esimerkki empireajan virkatalosta maaseudulla. Rakennus tulisi säilyttää osana paikallista historiaa.

Kiteen kirkko, Kitee

5

Kirkkomäki hautausmaineen sijoittuu Kiteen ydinkeskustan korkeimpaan kohtaan, josta olisi laajat kaukonäkymät Kiteenjärvelle etenkin, jos rantarinteitä raivataisiin. Korkean sijaintinsa vuoksi kirkkorakennus on hyvä maamerkki ja keskustan kiintopiste. Vanhaan tapaan kirkkotarha on kiviaidan ympäröimä. Kirkon kuorin puoleiselle maalle on haudattu kiteeläinen, aikansa merkittävä teollisuusmies N. L. Arppe.

Kiteen ensimmäinen luterilainen kirkko tehtiin Suorlahdelle 1642. Nykyinen kirkko kirkkomäellä on järjestyksessään neljäs Kiteen kirkko, sillä aikaisemmat ovat tuhoutuneet joko tulipalossa tai sodassa. Päätös uuden kirkon rakentamisesta tehtiin, kun senaatti kielsi kiteeläisiä rakentamasta kirkkoa enää puusta. F. A. Sjöströmin suunnittelema uusi kirkkorakennus on valmistunut vuonna 1886. Rakennusmateriaali on saatu omalta paikkakunnalta. Harmaakiveä on louhittu Kiteenkylän Komolin kalliosta ja tiilikuorma on tullut Kiteenlahdesta. Pian kirkon valmistumisen jälkeen puuosat ovat tuhoutuneet palossa, ja kirkko on saatu uudelleen käyttöön vuonna 1889. Ensimmäiset lämmityslaitteet on asennettu vuonna 1918 ja sähköt 1924. Mittava peruskorjaus on tehty vuonna 1967. Kirkko on länsitornillinen pitkäkirkko, ja tyyliltään se muistuttaa uusgotiikkaa. Linnamainen ulkoasu syntyy harmaakivestä ja punatiilisistä koristeaiheista. Kirkon harmaakivi heijastaa poikkeuksellisen hyvin taivaan väriä, mikä saa julkisivun näyttämään kirkaalla ilmalla satumaisen siniseltä. Sisustus on tehty suomalaisille vanhoille kirkkoille ominaiseen tapaan puusta. Kauniita puuleikkauksia ja kasetointia on käytetty rakenteissa ja kalusteissa. Aluksi saarnatuoli on ollut yllättävällä ja varsin arvokkaalla paikalla, alttarin yläpuolella. Sitten se on siirretty tavanomaiseen kohtaan, sivustalle. Kirkon alttariseinä muistuttaa ikonostaasiseinää, ja nykyinen alttaritaulu on Lagerstamin maalaama jäljennös Leonardo da Vincin Pyhästä ehtoollisesta.

MR

Paikallisista materiaaleista taitavasti rakennettu harmaakivikirkko on ollut kirkonkylän tunnusmerkki ja on edelleen yksi voimakkaimmin mieleen jäävistä kohteista Kiteellä. Kirkko kiinteine sisustuksineen, taideteoksineen ja kirkkotarhoineen on kirkkolailta suojeltu.

Kirkkotarha, Heinoniemen kyläkirkko, Heinoniemi

6

Heinoniemen kirkko kuusiaidan ympäröimine hautausmaineen sijaitsee Heinonimentien varressa, kylän sydämessä. Lähellä on myös kylän koulu ja maamiesseurantalo.

Kuntavaihdoksen myötä Heinoniemi on siirtynyt Rääkkylästä Kiteen seurakuntaan vuonna 1954. Heinoniemeläisten toivomuksesta kylälle on rakennettu kirkko, jota alkuvaiheessa on kutsuttu siunauskappeliksi. Asukkaat ovat keränneet rakennusmateriaalia kirkkorakennusta varten, joka on valmistunut vuonna 1958. Kirkko on yksinkertainen ja pieni, jyrkkäkattainen puurakennus, jonka alla on ruumiskellari. Sisällä kirkkosalissa suippokaaren muotoon verhoillut kattorakenteet antavat tilalle avaruutta ja sakraalin tunnun. Kirkossa on edelleen käyttökuntoinen kamiina, jolla tilat on pidetty lämpimänä. Kirkkoon kuuluu myös kirkkotarhaan pystytetty kolmijalkainen tapuli.

MR

Heinoniemen kyläkirkko on erikoisen pienikokoinen. Arkkitehtuuriltaan se on tyypillinen 50-luvun sakraalirakennus. Pienimittakaavaisuus tekee rakennuksesta kodikkaan ja tunnelmallisen hiljentymispaikan. Kolmen muun julkisen rakennuksen kanssa kirkko muodostaa selkeän kyläkeskuksen Heinonimentien varteen.

Koti-Ilmola, Vanha kunnantalo, Kitee

7

Koti-Ilmola sijaitsee Savikontien varrella ja erittäin kauniilla harjulla, joka laskeutuu Kiteenjärven rantaan. Paikalla on ollut ennen kasvillisuuden lisääntymistä komeat järvimaisemat.

Koti-Ilmola on alkuaan vuonna 1934 rakennettu Kiteen kunnantaloksi. Kunnanvirastona se on toiminut vuoteen 1959, jonka jälkeen rakennus on palvellut hoito- ja turvakotina ja myöhemmin oppimiskeskusten tiloina. Matalahko kivirakennus on klassisen vähäeleinen. Erityispiirteinä ovat 8-ruutuiset ikkunat ja niiden symmetrinen jäsentely, räystäiden kulmakonsolit sekä kolmiopäätyinen kuisti doorilaisvaikutteisine pylväineen. Ulkoasun alkuperäisyys on säilynyt, mutta sisätiloja on ajanmukaistettu aina uutta käytötarkoitustaan vastaavaksi.

Entinen kunnantalo on Kiteen julkisia suojelunarvoisia merkkirakennuksia, joka edustaa taa-jamassa jo harvinaista 30-luvun klassisista rakennuskantaa. Maisemallisesti se sijaitsee kauniilla ja toiminnallisesti keskeisellä paikalla.

Vanha kunnantalo Savikontien varrella.

MR

Koulutila, Heinoniemen koulu

8

Kuljettaessa paikallistietä pitkin kohti Heinoniemen kärkeä matkan varrella nähdään Heinoniemen koulu (kuva s. 24). Sen sijainti on näkyvällä paikalla kylän keskustaa.

Puinen koulurakennus on valmistunut vuonna 1906. Luokkahuoneiden lisäksi rakennuksen toisessa päädyssä on ollut keittola ja opettajan asunto. Ensimmäinen opettaja Pekka V. Pekkarinen oli aktiivinen koulun rakentamistoimissa. Oman työnsä ohessa hän on harjoittanut pienimuotoista karjanhoitoa. Piha-rakennuksessa hänellä oli navetta ja lato. Koulu on säilynyt sekä tilajärjestelyiltään että sisä- ja ulkoasultaan melko alkuperäisenä. Avoin koulupiha ja sitä reunustava ulkorakennus ja sauna ovat myös entisellään. Tienvarressa pihan reunassa on kylätoimikunnan hankkima muistomerkki paikallisten kunnostuksesta. Nykyinen käyttö kylätalona soveltuu hyvin alkuperäisiin tiloihin sekä kylän keskeiselle paikalle.

Heinoniemen kyläkoulu edustaa tyypillistä vuosisadan vaihteen koulurakentamista. Sillä on huomattavaa paikallishistoriallista merkitystä. Kirkon ja maamiesseuran talon kanssa se muodostaa edelleen näkyvän ja toiminnallisen kyläkeskuksen.

Villa Dahl, Haarajärvi

9

Villa Dahl, entinen kyläkoulu on Haarajärven kylänraitilla.

Jo 1800-luvun loppupuolella suunniteltiin Haarajärvelle koulua. Maata saatiin lahjoituksena mm. naapurin suurelta tilalta, ja koulu valmistui vuonna 1910. Rakennus on vinkkelin muotoinen, ja sen kummallakin sivellä on oma luonteensa. Julkisivu on hyvin jäsennöity, ja siitä voi lukea sisätilojen käyttötarkoituksesta. Kaksi korkeaa luokkahuonetta olivat niillä sivuilla, joissa on suuret ikkunat. Asunto ja ennen myös

keittola olivat mittakaavaltaan pienemmällä puolella. Koulutoiminnan loputtua 70-luvun alussa rakennus on ollut asuntona, ja ennen avoimesta koulupihasta on muodostunut puutarha. Tontti on jaettu siten kahtia, että koulu ja muut rakennukset ovat omilla alueillaan. Nykyiset asukkaat ovat pitäneet yllä koulurakennusta jatkuvalla ja pitkäjänteisellä, perinteiseen rakentamiseen pohjautuvilla rakennustavoilla.

Haarajärven koulu on tyypillinen 1900-luvun alun suomalainen kodikas puukoulu. Avokuisti sisäänkäynnin edessä antaa suurehkolle rakennukselle yksilöllisen ja keveän huvilamaisen leimansa. Entinen koulu on tärkeä osa kylän kulttuurimaisemaa.

Toukola, Närsäkkälä

10

Närsäkkälän kyläkoulu on 23 km Kiteen keskustasta kaakkoon, Närsäkkäläntien tuntumassa. Koulu pallokenttineen on kuusimetsän laidassa, pienellä mäellä, josta aukeaa niitty- ja laidunmaisema etelään.

Toukola, "Suomenkielinen tytöille ja pojille yhteinen ylempi kansakoulu", aloitti toimintansa vuonna 1907. Opetusta annettiin viisi ensimmäistä vuotta Tuhkalanmäellä ja vuosi Kiviojalla, ennen kuin koulurakennus valmistui vuonna 1913. Se tehtiin aikansa koulurakennusten mallin mukaisesti. Luokkahuoneet ovat korkeat ja niissä on moniruutuiset ikkunat. Sisäänkäynnin suojana on veranta. Koulutoiminta oli keskeytyneenä talvisodan sekä siirtolaisten ja sotilaiden majoituksen takia vuosien 1939-40 ja 1944 aikana. Koulun viereen on rakennettu huomattavasti vanhasta puukoulusta poikkeava, matala keittola-asuinrakennus 60-luvulla. Koulu lakkautettiin vuonna 2000, jonka jälkeen tilojen käyttö on ollut satunnaista.

Toukolan koulu on Närsäkkälän kylän kulttuurirakennus ja keskeinen paikka. Koulurakennus on tyypillinen 1900-luvun alun puukoulu, ja sitä koristavat kaunis jugendtyylinen lasiveranta ja päätykolmioiden koristelaudat.

Lukkomäki, Puhossalo

11

Lukkomäen vanha koulu on Enanniemen, Puhossalon ja Kontiovaaran liikenteellisessä risteyskohdassa. Etelästä tullessa koululle nousee pieni mäki.

Lukkomäki oli yhtäjaksoisesti koulukäytössä lähes puoli vuosisataa, 1928-1981 välisen ajan. Viimeiset vuodet se on ollut metsästysseuran ja kylätoimikunnan kokoontumispaikkana. Kaksikerroksisessa koulutalossa on yksi suuri luokka kummassakin kerroksessa sekä keittola, opettajainhuoneet ja -asunto. Pihalla on koulun kanssa samaan aikaan, vuonna 1927, valmistunut aitta sekä liiterin, navetan ja käymälät käsittävä ulkorakennus. Arkkitehtuuriltaan koulutalo on klassisen pelkistetty puurakennus, jota koristaa kahdella sivulla erikoisesti veistetyt avokuistit ja puolikuun muotoiset ullakon ikkunat. Talo on kappalemäinen ja aumakatolla katettu. Erilaiset ikkunat julkisivussa kertovat sisätilojen luonteesta ja huonejärjestyksestä. Se on rakennettu samoihin aikoihin ja saman mallin mukaan kuin Niinikummun kyläkoulu. Paikka kokonaisuudessaan rakennuksineen ja koulupihoineen on säilynyt lähes alkuperäisenä.

Lukkomäen koulu on paikkakunnan merkittävä kulttuurihistoriallinen kiintopiste sekä julkisen toimintansa että keskeisen sijaintinsa vuoksi. Tyyliiltään se on puhtaan klassistinen 20-luvun rakennus. Se tuo mieleen valtakunnallisesti tunnetun Puu-Käpylän. Alkuperäisyys lisää entisestään kohteen rakennushistoriallista arvoa.

Kästekonen, Päätye.

MR

Toukolan koulu, Närsäkkälä.

MR

Lukkomäen koulu, Puhossalo.

MR

Jymylä, Suorlahti

12

Jymylä sijaitsee Riuskunniemellä jyrkästi viettävällä rinteellä. Pihapiiri avautuu suojaasaan, kahden harranteen väliseen notkelmaan.

Kansanopiston johtaja Esa Eetu Takala suunniteli ja rakennutti Jymylän kansanopiston rakennukseksi vuonna 1912. Samaan aikaan pihapiiriin valmistui myös navetta. Opisto toimi päärakennuksen tiloissa vuosina 1912-17 ja lastenkoti vuosina 1918-42. Siellä oli myös poikien veistokoulu vuosien 1946-52 aikana. Opetustoiminnan loputtua paikka on ollut yksinomaan asuinkäytössä. Opisto on pohjalaistyyppinen, pitkä, kaksikerroksinen rakennus, jonka värityksenä on perinteinen punamulta ja valkoiset listat. Rakennusten ulkohahmo on säilynyt alkuperäisenä niiltä osin, missä ei ole asuinkäytön tuomia muutoksia.

Jymylällä on opisto- ja lastenkotiajoilta perittyä paikallista kulttuurihistoriallista arvoa. Pohjalaistyyppisenä rakennuksena se on erikoisuus itäsuomalaisessa rakennusperinteessä.

Kästekonen (ent. Kiteen naiskotiteollisuuskoulu), Päätye

13

Entinen naiskotiteollisuuskoulu on Kiteen liikekeskustan julkisia rakennuksia. Se sijaitsee kirkolta Kiteenjärven rantaan viettävän mäen rinteellä. Korkea kuusiaita ja ennen myös koulujen pihamaille kuuluneet halkoliiteri ja käymälärakennus rajaavat ulkotilaa. Piha on viihtyisä, mutta aikoinaan loistava näköala järvelle on mahdollista enää koulun ylimmästä kerroksesta.

Kiteen Martat teettivät rakennuksen vuosina 1931-32 Kiteen käsityökouluksi. Rungon ja perustuksen sementtitiilet on tehty paikan päällä. Kolmikerroksinen rakennus on Kiteen vanhimpia kivirakennuksia kirkon ja osuusmeijerin ohella. Se muistuttaa isojen kaupunkien kerrostaloa 30-luvulta. Tyyliltään se edustaa pelkistettyä ja vähäeleistä 30-luvun klassismia. Ainoina koristeellisina aiheina ovat moniruutuiset luokkien ikkunat ja puolipyöreät ikkunat kummallakin katonlappeella. Historiansa aikana paikalla on ollut monenlaista toimintaa, muun muassa sota-aikana se toimi sidontapaikkana ja sodan jälkeen sinne majoitettiin mielisairaalan potilaita. Nytemmin se on palautettu alkuperäiseen tarkoitukseensa, palvelemaan käsityöalan opetusta. Rakennus on kunnostettu taidolla ja ulkoasu villiviineineen on saatu säilytettyä, samoin sisätilojen puulattiat ja vanhoja kalusteita.

Julkisen toimintahistoriansa vuoksi entinen naiskotiteollisuuskoulu on merkittävä osa kiteeläistä kulttuuriperintöä. Rakennuksena se edustaa tyyppillistä, kerrostalomaista 30-luvun kaupunkien kivirakentamista, joka on ollut harvinaisempaa maaseudulla. Se on ainutlaatuinen ja suojelun arvoinen rakennuskohde Kiteellä.

Kiteen Koulutila, Koivikon vanha päärakennus, Niinikumpu

14

Kiteen Koulutila sijaitsee näkyvällä paikalla, vilkkaan Imatrantien varrella. Kaakossa tilan pellot ylettyvät Ätäskö-järven tuntumaan, ja lännessä niitä rajaa valtatie. Komea ja kunnossa pidetty päärakennus hyvin hoidettuine pihapiireineen, lukuisine rakennuksineen sekä laajoine viljelys- ja laidunalueineen kiinnittää ohikulkijan huomion.

Koivikon maat tulivat Arppen suvulle vuonna 1796, ja ensimmäinen päärakennus valmistui vuonna 1840. Tila siirtyi Brandereille vuonna 1871, kunnes se myytiin vuonna 1961 valtiolle Kiteen koulutilaksi. Tilalla vuonna 1877 alkanut pitkä perinne karjanhoito- ja maatalouskouluna jatkuu edelleen. Nykyään paikka on Pohjois-Karjalan ammattiopiston maaseutuopetuksen käytössä. Nykyisen, 1850-luvulla valmistuneen päärakennuksen lisäksi tilan vanhoja rakennuksia ovat aitta 1800- ja sauna 1930-luvulta. Suurta, 2-3-kerroksista päärakennusta laajennettiin vuosina 1899 ja 1914. Uudemman osan, ns. meijeripuolen voi tunnistaa jyrkevästä harkkoviiperustasta. Rakennuksen ilmettä keventää useat poikkipäädut (*frontonit*) ja viime vuosisadan vaihteessa valmistunut, osittain kaksikerroksisen veranta. Arvokkaana yksityiskohdina on vanha ruokakello katolla. Maisemallisesti merkittävä kuusitie vie pihaan, missä mieleen jäävän elämyksenä voi kokea muun muassa pienen lammen ankoineen. Nämä luontoaiheet antavat pihapiirille viehättävän puistomaisen leiman, mikä on merkittävä ympäristöä rikastuttava tekijä.

Kiteen Koulutila on esimerkillinen kohde, jossa samalla vanha käyttötarkoitus ja sen nykypäivän vaatimukset on sovitettu yhteen historiallisten ja maisemallisten arvojen kanssa. Päärakennus on suojelun arvoinen kohde, joka on korjattu pitkälti vanhoja työtapoja ja materiaaleja käyttäen. Keskeisen sijaintinsa ja koulutustoimintansa vuoksi tilan asema paikkakunnan ilmeen luojana ja edustavana esimerkkinä on erityisen tärkeä.

Kotiniemi, Puhos

15

Kotiniemi sijaitsee Puhoksen syväsatama-alueella, joka on jossain määrin vieläkin luonnonkaunis.

Aikoinaan Kotiniemi on kuulunut Suorlahden hovin takamaihin. Siitä tuli kesäpaikka, kun Augusta (o.s. Brander) ja Juhana Laine rakensivat niemeen kesäasunnon. Myöhemmin sinne rakennettiin maatila, jossa elettiin vuoden ympäri. Kun Kotiniemestä kaavailtiin puutarhanharjoittelutilaa, suunnitteli Toivo Paatela paikalle uuden päärakennuksen. Tyyliään klassistinen rakennus valmistui vuonna 1931. Kumpaakin pitkää sivua koristavat monikulmaiset, doorilaispylväiden kannattamat kuistit. Taidolla muurattu kivijalka ja yläkerran muodoltaan hieman barokkivaikutteiset ikkunat ovat erikoisuus maaseutupaikkakunnalla. Luultavasti nämä ikkunat on tuotu uusiokäyttöön muualta, sillä samanlaiset ovat asennettuina Sälönien eräässä riihessä. Kiteellä talo on ilmeisesti ensimmäisiä rakennuksia, jossa on ollut samassa rakennuksessa wc, sauna sekä vesijohtoverkosto. Kiteen kunnalle rakennus on siirtynyt 1970-luvulla, ja se on toiminut mm. nuorisotilana ja erilaisten leirien pitopaikkana. Vuonna 1985 alueelle rakennettiin syväsatama. Tontilta on purettu rakennuksia, ja päärakennus on palvellut toimisto- ja koulutustiloina. Nykyään paikan ollessa tyhjiällä rakennus ja puutarha ovat päässeet rappeutumaan.

MR

Edistystilana Kotiniemellä on ollut paikallista kulttuurihistoriallista arvoa. Päärakennuksen arkkitehtuuri edustaa klassismia, ja siinä on erityispiirteitä muidenkin tyyliuuntien vaikutteita.

Potoskan maamiesseurantalo, Potoskavaara

16

Potoskavaaran maamiesseurantalo sijaitsee Ison Heinäjärven läntisessä poukamassa. Sieltä on sekä itään että etelään kaunis järvimaisema.

Potoskavaaran maamiesseura on perustettu vuonna 1920. Nuorisoseuraa varten ostettiin palsta, jonne rakennettiin yhteisvoimin seurantalo, Rantapirtti. Rakennus valmistui luultavasti vuoteen 1926 mennessä. Se edustaa tyypillistä maalaismaista näyttämöllistä seurantaloa. Rakennus on kunnostettu vuosina 1975-76, ja se on edelleen seurantalona huvitilaisuuskäytössä.

Potoskavaaran maamiesseurantalo on paikallinen kulttuurirakennus, joka edelleen on kyläläisten yhteisöllisessä käytössä. Luonnonkaunis ympäristö järvimaisemineen ja sijainti myllyn lähetyillä lisää paikan arvoa.

Kotipirtti, maamiesseurantalo, Heinoniemi

17

Ensimmäisenä Heinoniemeen ja sen keskustaan saavuttaessa, kylän raitin varrella, on maamiesseurantalo. Tien ja rakennuksen väliin jää laaja ja avoin kokoontumispiha.

Heinoniemen maamiesseura on perustettu vuonna 1919. Jäsenten kodeissa järjestettiin tilaisuuksia, kunnes Kotipirtiksi nimetty seurantalo valmistui talkoovoimin vuonna 1937. Pohjois-Karjalan maan-

MR

viljelysseuralta on saatu lahjoituksena valmiit piirustukset kustannusarvioineen. Hirsikehikko hankittiin huutokaupalla Rääkkylästä, ja omat jäsenet lahjoittivat rakennustavaraa. Pienehkö hirsirunkoinen rakennus on vastannut seuran tarpeita. Myöhemmin uusitut, suurehkot ikkunat kertovat rakennuksen julkisesta luonteesta, kuten myös sisätilan huonejärjestelyt juhlasaleineen ja näyttämöineen. Juhlasalissa on vielä jäljellä käyttökuntoinen kamiina, joka on malliltaan samanlainen kuin kylän kirkossa. Pihapiiriin kuuluu edelleen vanha navetta-latorakennus sekä puuliiteri ja puuseet. Tänäänkin talo toimii seurantalona, vaikkakin satunnaisesti käytössä.

Heinoniemen maamiesseurantalo on erottamaton ja edelleen elävä osa paikallista historiaa ja kylätoimintaa. Se on toteutettu aikansa tyyppiratkaisuna, ja sen alkuperäisyys on hyvin säilynyt. Kooltaan ja tyyliltään vaatimaton ja tarkoituksenmukainen rakennus heijastaa hyvin paikkakunnan kokoa sekä toiminnan laajuutta.

Seurojentalo, Puhos

18

Puhoksen seurojentalo sijaitsee kylän keskustassa, omakotitaloalueella. Rakennus on rinteessä lähellä kantatien vartta. Pihan edessä on pieni niitty ja vapaa näkymä Orivedelle. Urheilukenttä ja pururata jäävät taakse, rakennuksen eteläpuolelle.

Samalla paikalla, nykyisen seurojentalon edeltäjänä, oli punamullattu hirsirakennus. Viisikymmentäluvun alussa vanha talo purettiin ja rakennettiin uusi. Ahlström, Enso-Gutzeit ja Kaukas lahjoittivat puutarvan, ja rakennus valmistui Toivo Paatelan NS-talotyyppi 200 –piirustusten mukaan, vaikkakin yksityiskohdissaan hieman poiketen. Talo on 2,5-kerroksinen, tilaratkaisultaan yksinkertainen ja toiminnallinen. Ensimmäisessä kerroksessa ovat toimistotilat ja juhlasali näyttämöineen, toisessa kerroksessa kahvila järjvaimaisemineen ja ylimpänä entinen talonmiehenasunto. Rakennus on suorakaiteen muotoinen ja varsin vähäeleinen. Sisäänkäyntiä korostaa temppeleimäinen pylväiden kannattama kolmiopäätty. Muutoksia on tehty vain sisätiloissa ja niissäkin poikkeuksellisen vähän, mikä on säästänyt rakennuksen historiallisia arvoja. Talo oli vilkkaassa käytössä jokaviikkoisine tansseineen 50-luvulta 60-luvun puoliväliin saakka. Siellä on esitetty myös kokoillan elokuvia. Perinne jatkuu, ja paikalla on edelleen harrastus- ja vapaa-ajantoimintaa.

Puhoksen seurojentalo kokonaisuudessaan edustaa hyvin 50-luvun puhdaslinjaista, vähäeleistä ja käytännöllistä rakennustapaa ja –tyyliä. Julkisen rakennuksen kannalta hyvä sijainti ja katkeamaton toimintaperinne lisäävät kohteen arvoa.

Riihijärven lava, Riihijärvi

19

Riihijärvellä, aivan kylätien varrella on tanssilava. Sekä pohjoisen että etelän puoleisia aukeita on tilaisuuksien aikana pidetty parkkipaikkoina. Lännessä on vanhaa kuusimetsää, ja idässä matkan päässä asuinrakennuksia.

Kiteen Urheilijoiden Riihijärven alaosasto rakennutti omalle kylälleen tanssilavan vuonna 1958. Tontti ja rakennustavaraa saatiin lahjoituksina, ja työ tehtiin talkoovoimin. Riihijärven lava on suorakaiteen muotoon puusta valmistettu yksinkertainen rakennus. Usein tanssilavat ovat olleet pohjamuodoltaan pyöreitä. Näyttämö ja orkesteritila on tehty

MR

rakennuksen lisäosaksi vasta 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa. Aikoinaan tansseja on ollut joka viikonloppu. Myös ohjelmallisia iltamia ja elokuvanäytäntöjä pidettiin 60-luvulla. Lavan edessä suoralla maantien osuudella on järjestetty juoksukilpailuja, ja palkinnot on jaettu lavalla, kunnes kilpailut vuonna 1964 siirrettiin Riihijärven uudelle koululle.

Paikalla on edelleen aktiivista lavatoimintaa. Tansseja järjestetään 4-5 kertaa kesässä. Osoituksena heräävästä ja jopa kansainvälisestä kiinnostuksesta suomalaista lavakulttuuria kohtaan on joku vuosi sitten Englantiin tehty aiheesta tv-ohjelma.

Riihijärven tanssilava on paikkakunnan merkkipaikka. Se kertoo perinteisestä sosiaalisesta vapaa-ajanvietosta maaseudulla.

Elinkeino- ja liikennehistoriallisia kohteita

Teollisuuden alkuaikoina tuotantoprosessi sekä raaka-aineen ja voimanlähteen saatavuus ovat määränneet tuotantolaitosten sijoittumista ja rakentamista. Koska vahva talonpoikainen perinne ja puu yleisimpänä rakennusmateriaalina ovat hallinneet myös teollista rakentamista, ovat tuotantorakennukset sulautuneet harmoniseksi ja yhtenäiseksi kokonaisuudeksi ympäröivän rakennuskannan kanssa. Elinkeinoelämän **makasiinit** ja erilaiset varastot ovat olleet vaatimattomia, ja ne ovat erottuneet vain kokonsa puolesta maatalojen aittarakennuksista. Teollisuuslaitokset, **pajat, myllyt, meijerit, kaupat** ja julkiset **liikennehistorialliset rakennukset** ovat kuitenkin olleet arvopaikkoja, ja arvostusta on korostettu rakennusten ulkoasussa. Kauniilla rakennuksilla ja siistillä ympäristöllä on haluttu luoda myönteinen toiminnan kuva. Huomattavimmat ja palonarat rakennukset on saatettu tehdä kivistä tai tiilestä. Suunnittelussa on voitu käyttää ammattilaisia tai mallipiirustuksia. Etenkin vuosisadanvaihteen rautatieasemat ja **osuuskaupparakennukset** 30- ja 40-luvuilla on usein tehty tyyppiirustusten mukaan. Tämä on valtakunnallisesti yhdenmukaistanut näiden toimialojen arkkitehtuuria. Tosin paikalla rakentaminen ja käsityö ovat luoneet paikallisia eroja ja omaleimaisuutta.

Kiteellä elinkeino- ja liikennehistoriallisia kohteita on enää harvassa. Jäljelle jääneet vesimyllyt ja vanhat myllynpaikat ovat maatalousvaltaisen kunnan tunnus ja kylän merkkipaikkoja. Kiteellä joko jauhatuksen tai sähköntuotannon mielessä käyttökuntoisia myllyjä on vielä neljä, Puhoksella, Heinäjoella, Tiekoskella ja Metsäkoskella. Misolassa tiedetään olleen **raudanvalmistuspaikka**. Metsätyön muistomerkkinä on Nivunkilahdella kohtuullisen hyvin säilynyt **savottakämppä** pihapiireineen. Liikennehistorialliset paikat ovat lähinnä enää maise-mallisia kohteita, kuten Mustosen **kanava**, Hiiskosken vanha **kivisilta**, Syrjäsalmen **lossi** ja **vanhat tielinjaukset**.

Lainajyvämakasiini, Päättye

20

Vanha lainajyvästö on Kiteen taajaman sisääntulotien varrella. Se on keskeisellä paikalla, mutta lähes huomaamattomana runsaan kasvillisuuden kätöksessä.

PKM

Lainajyvämakasiinin, nykyisen museon, sijoittuminen pelto- tai niittymaisemaan on edelleen luontevaa.

Joka pitääjään on täytynyt rakentaa viljamakasiini vuoden 1757 asetuksen mukaan. Kiteelle vuonna 1773 perustettu lainajyvästö oli Pohjois-Karjalassa ensimmäinen ja koko Suomessa neljäs. Se sijaitsi nykyiseen vuonna 1849 valmistuneeseen rakennukseen nähden tien toisella puolla, mäellä. Jyvästön varoista maksettiin mm. opettajien palkkoja, ja sillä on rahoitettu julkista rakennustoimintaa. Jyvästö lopetti toimintansa sotien paikkeilla. Vuodesta 1965 lähtien se on ollut Kitee-Seuralla ja kesäisin yleisölle avoimena kotiseutumuseona. Alun perin varasto oli korkea yksikerroksinen pimeä tila, jossa oli kaksinkertaiset murtovarmat seinät. Museon tarpeita varten se muutettiin kolmikerroksiseksi, mutta kaksinkertainen hirsiseinä on edelleen jäljellä.

Lainajyvästö on julkisen toiminnan ja elinkeinoelämän muistomerkki, joka nykyään museona tarjoaa kulttuuripalveluja. Rakennus on säilyttämisen arvoinen.

PKAMIO

Puhoksen mylly jauhaa nykyään luomuviljaa.

Puhoksen mylly, Puhos

21

Puhoksen vanhan teollisuusalueen kiintopisteenä, Puhoskosken partaalla, on korkea myllyrakennus. Sinne on helppo poiketa kohdalta, jossa Savonlinnaan menevä tie ylittää kapean kannaksen ja ohittaa vanhan navettarakennuksen.

Puhoksen mylly on ollut seudun suurin ja merkittävin. Sillä on ollut useita edeltäjiä, joiden rakennuspaiikat ja omistajat vaihtuivat moneen kertaan. Se on kuulunut osaksi historiallista Puhoksen kartanomiljöötä ja oli mm. Kaukas Oy:n omistuksessa. Viime vuosisadalla toiminnan parasta aikaa oli 1930-luku, jolloin mylly jauhoi tauotta ja kävijöitä oli "tungokseen saakka". Puhoksen tupien on sanottu olleen täynnä yöpyjiä. Käyttövoimansa mylly sai Puhosvirrasta aina 1960-luvulle saakka, kunnes voimalaitos rakennettiin. Tämän jälkeen myllyn puoleinen koski padottiin. Patoamisen seurauksena tietä on jouduttu nostamaan, ja alin ikkunarivi on jäänyt tiepinnan alapuolelle. Rakennusta on korotettu nykyiseen mitaansa 50-luvulla, koska vehnämyllyn toimintaprosessi vaati korkeammat tilat. Nelikerroksisen, ulkoasultaan pelkistetyn myllyn siipirakennuksena on vanhempi matala osa, jonka mieleen jäävänä yksityiskohtana on puolipyöreät nousevan auringon ikkunat. Myllyn yhteydessä toimi myös saha, josta on vielä jäljellä rakennuksen pohjoispuolella sahalle johtaneet ovet. Tänäänkin myllyssä jauhatetaan viljaa. Alkuperäisen käyttötarkoituksen jatkuminen on taannut rakennuksen ja sen laitteiden säilymisen entisellään.

Puhoksen mylly toimivana ja keskeisenä rakennuksena on alueen kukoistusajasta kertova elävä symboli. Se on Puhoksen tunnusmerkki ja voimakkaasti paikan identiteettiä luova kohde. Myllyn kiinteä toiminnallinen ja pitkä historiallinen yhteys kytkee sen erottamattomasti vanhaan kulttuurimaisemaan.

Heinäjoen mylly, Potoskavaara

22

Kiteenjärkeen laskevassa Heinäjoessa on pieni jokilaakso, patoallas ja mylly. Maisema ja luonto ovat pienipiirteistä ja herkkää.

Heinäjoen mylly on saanut tullimyllyoikeudet vuonna 1853. Tosin luvatta se on toiminut jo tätä aikaisemmin. Mylly on ollut paikallisen elinkeinoelämän kannalta keskeinen paikka. Siellä on jauhattu kyläläisille ja asiakkaille ruista, ohraa ja kauraa sekä leipä- että rehuja. Nykyinen myllyrakennus valmistui

vuonna 1935. Sinne on 30-luvulla hankittu Tampellan rakentama Frankis-tyyppinen 18 hv vesiturbiini, joka on pyörittänyt kolmea kiviparia. Kun vettä ei aina riittänyt, sodan jälkeen vaihdettiin polttomoottori. Myöhemmin ostettiin vasaramylly ja tuotanto sähköistettiin. Toiminta loppui 1970-luvun puolivälissä. Vuonna 1998 mylly on peruskorjattu, ja se on edelleen käyttökunnossa. Myllyn läheisyydessä on 1900-luvun alkuvuosilta peräisin oleva myllytupa, joka on entisöity museokäyttöön. Nykyään myllypiha on kesäteatterina. Katsomo on rakennettu myllylle viettävään rinteeseen, ja mylly pihoineen toimii näyttämönä.

Kauniilla paikalla sijaitseva Myllytontti rakennuksineen ja käyttökuntoisine myllyineen on kulttuuriympäristöä parhaimmillaan. Mylly on paikallisen elinkeinohistorian muistomerkki, jossa voidaan edelleen jatkaa perinteistä toimintaa.

Hiiskosken mylly, Leinävaara

23

Pyhäjärvestä vesi virtaa Oriveteen monien purojen ja lampien kautta. Hiiskoski ja vanha myllyn paikka sijaitsee tässä vesiketjussa. Koskesta nimensä saanut paikallistie laskeutuu ympäristöään huomattavasti matalammalla olevaan joenuomaan, ylittää vanhan kivisillan ja sivuaa vanhaa myllyrakennusta.

PKA

Koskenrannassa on luultavasti ollut nykyistä myllyrakennusta paljon vanhempia myllyjä, sillä vesivoimaa on hyödynnetty jo useamman vuosisadan ajan. Alueelle tiedetään olleen kruununkalastamo 1700-luvulla. Siellä on myös käyty taisteluita vuonna 1808. Nykyisen myllyrakennuksen rakennusajankohta on vuosina 1890-1910. Myllyn vesiturbiinia hyödynnettiin mm. myllykivien, pärehöylän, sähkögeneraattorin, sirkkelin ja kauran litistinkoneen käyttöön. Kosken toisella puolella oli myllytupa ja kaksikerroksiset myllymakasiinit. Myllyn toiminta loppui vuonna 1955, minkä jälkeen rakennus on ollut kotimuseona ja varastona. Ulkoasu on 1900-luvun alkupuoliskolta lukuun ottamatta pellitettyä koskenpuoleista sivua. Yksinkertaisessa maalaamattomassa hirsirakennuksessa on mieleen jäävänä yksityiskohtana koristeellinen ikkuna sisäänkäynnin yläpuolella. Kohteeseen liittyy myös muita nuorempia rakennuksia.

Luonnonkauniilla maisema-alueella sijaitseva Koskenranta on historiallinen myllypaikka. Säilynyt myllyrakennus on edelleen muistomerkkinä paikkakunnan elinkeinotoiminnasta ja tärkeästä kokoontumispaikasta. Paikan menneisyys liittyy myös liikenne- ja sotahistoriaan.

Vanha osuusmeijeri alueineen, Kitee

24

Vanha meijeri alueineen on Kiteenjärven rantarinteellä rauhaisalla paikalla, kirkon ja Savikontien alapuolella. Alue on otollista keskustaajaman kehittämisaluetta.

Kiteen osuusmeijeritoiminnan ideoijana toimi Aksel Brander. Meijeri on rakennettu Iso Pappilan opotmaalle vuonna 1907. Rakennus on toteutettu kansallisromanttiseen tyyliin. Sen runtikivet saatiin Kytänniemestä ja seinäkiilakivet Pärnäsen kalliosta kirkon takaa. Rakennus on matala. Vain tornimainen itäpääty kohoaa muuta osaa korkeammalle. Sen omaperäinen ilme näkyy niin ikkunarakenteissa kuin

Kansallisromanttinen Kiteen vanha osuusmeijeri.

PKA

vaihtelevissa kattomuodoissa ja ulokkeissa. Meijerin ruismylyyn laajennuksesta on osoituksena itäisellä julkisivulla vuosilukumerkintä 1928. Alueella on runsaasti eri aikoina valmistuneita rakennuksia. Käyttötarkoitukseltaan ja tyyliiltään ne ovatkin hyvin erilaisia. Alueen muista rakennuksista mainittakoon uusi meijeri vuodelta 1961, sekä vuodelta 1942 voimalaitos, jossa on jäljellä vielä vanha höyrykone ja savu-piippu. Näiden kolmen rakennuksen välillä on ollut yhdyskäytävät. Paikka on autiona, ja sitä uhkaa rappeutuminen.

Vanha osuusmeijeri kuuluu Kiteen elinkeinohistoriaan. Sen omaperäinen arkkitehtuuri kertoo kansallisromantikan ihanteista. Sympaattinen, pieneen mittakaavaan toteutettu meijerirakennus sopeutuu hyvin maaseutumaiseen ympäristöön. Se sijaitsee erityisen kauniilla paikalla, etenkin jos ympäristöä raivattaisiin. Meijeri kuuluu ehdottomasti paikkakunnan rakennustaiteen "helmiin". Vanha meijeri ympäristöineen tulisi ehdottomasti suojella.

Savikon maakauppa, Kitee

25

Savikon maakauppa sijaitsee Savikontien ja Loukunvaarantien risteyksessä, näkyvällä paikalla. Itään päin laskeutuu rinne ja avautuu avara Koikkalanmäen laidunmaisema. Kaupasta hieman pohjoiseen, metsittyneessä pihapiirissä on Savikon Kankkusen vanha päärakennus ja Kiteen meijeri.

PKA

Savikon kauppa on Kiteen vanhin, ja paikka on ollut Kiteen toinen liikekeskus. Kaupan toiminta on alkanut vuonna 1875. Alkuperäinen liike oli tien toisella puolella. Nykyinen rakennus on valmistunut 1800- ja 1900-lukujen taitteessa, ja se on varta vasten suunniteltu palvelemaan kauppatoimintaa. Näyttävät ja koristellut ikkunoiden vuorilistat sekä rakennuksen sijainti kertovat kohteen käyttötarkoituksesta. Myymälänhoitaja asui kaupan takahuoneessa, jossa oli myös konttori ja toisessa takahuoneessa varastotilat. Kauppa ja posti ovat olleet avoinna lähes päivittäin koko rakennuksen historian ajan vuoteen 1977 saakka. Paikasta on tehty kaupparamuseo 1980-luvun alkupuolella, ja se on ollut kesäisin avoinna. Rakennus on korjattu ennalleen ja näyttelyesineistöä on viime vuosisadan vaihteesta 1970-luvulle. Kauppa on kuulunut läheiseen Savikon Kankkusen suurtilaan, jonka komea päärakennus on rappeutunut arvostuksen puutteesta ja on viime vuosina toiminut meijerin varastona.

Savikon maakauppa on Suomessa ainutlaatuinen. Se on valtakunnallisesti merkittävä ja suojelun arvoinen kohde. Se on osa arvokasta Kiteenlahden – Savikon kylämaisemaa.

MR

Annalan talossa
Puhoksella on pidetty kioskia.

Annala, Puhos

26

Vanhan Puhoksentien ja kantatie 71 risteyksessä on Annalan talo. Pohjois- ja luoteispuolella on entinen peltomaisema ja Puhoslahti. Lahden ranta on kuitenkin umpeutunut, ja näkymä Orivedelle on katkenut.

Kauppias Pekka Päivinen eli Rinteen Pekka rakensi tyttärelleen talon, joka nimettiin Annalaksi omistajansa mukaan. Vain eteisen, tuvan ja kammarin käsittävä rakennus valmistui vuonna 1938. Kaupankäynnin kannalta paikka oli hyvä, ja Anna Päivinen piti pihapiirissä kioskia jo sotien aikana. Talo on hyvässä kunnossa ja alkuperäisessä asussa. Nykyinen omistaja käyttää asuntoa ympärivuoden.

Annala on edustava esimerkki 30-luvun "mummonmökistä". Maisemallisesti se on näkyvässä ja arvokkaalla paikalla, jossa on ollut pienimuotoista kauppatoimintaa.

Mannila, Puhos

27

Mannila, entinen kaupparakennus, sijoittuu aivan Majatalontien varteen aikoinaan vilkkaan Puhoksen kartanon alueelle, lähelle myllyä.

Viktor Manninen rakennutti talvisodan aikana ison kaupparakennuksen Puhoksen keskukseen. Kaksi ja puoli -kerroksinen liiketalo piharakennuksineen valmistui vuosien 1939-41 aikana. Suunnitteluapua saatiin Savo-Karjalan tukkuliikkeen liiketalojen rakennusneuvonnasta. Rakennuksen pohjoispäädyssä toimi sekatarakauppa ja liikkeen toimistohuone. Sotien aikana länsipääty oli lotta-kahvilana ja sen jälkeen jonkin aikaa alakansakouluna. Yläkerta on ollut asuinkäytössä ja kesäisin myös vintti. Paikalla on ollut kaupanpitoa 70-luvun puoliväliin saakka, jonka jälkeen tilat ovat olleet asuntona. Moniruutuiset ikkunat, joita etenkin tienpuoleisessa julkisivussa on runsaasti, tekevät rakennuksesta varsin ilmeikkään. Lähes julkisivun pituinen ikkunarivi lippoineen sekä talon suuri koko kertovat edelleen rakennuksen alkuperäisestä käyttötarkoituksesta.

Mannila on tyypillinen 30- ja 40-lukujen puurakenteinen liiketalo, jossa on samassa myös kaupanpitäjän asuintilat. Se edustaa sota-ajan rakennusta, jonka alkuhistoria lotta-kahviloineen liittyy selkeästi paikkakunnan sota-historiaan.

Pekkala, Puhos

28

Puhoksen "vanhan tien" varrella, mutkan kohdalla on Pekkalan paikka. Päärakennus, aitta ja navetta rajaavat kylänraittia. Aiemmin, kun pellot ovat olleet hoidettuja ja avoimia, on näköyhteys ollut Orivedelle saakka.

Osa Pekkalan rakennuksista on tehty jo 1800-luvulla. Historiansa aikana päärakennusta on laajennettu ja muutettu monia kertoja. Alkuaan talossa on ollut kauppa ja postitoimintaa. Pekkalan pelloilta saatiin punamultaa, jota käytettiin mm. omien rakennusta maalauksessa.

Puhoksen "vanhan tien" kulttuurimaisemalle Pekkalan rakennuksilla on erittäin suurta merkitystä. Julkisten palvelujensa ansiosta ne kuuluvat Puhoksen ns. viralliseen rakennuskantaan.

Koskenkorva, Puhossalo

29

Hiiskosken viettävän mäen rinteellä, tien varressa, vastapäätä vanhaa myllyä on entinen kauppa-asuintalo. Se sijaitsee maisemallisesti näkyvällä ja luonnonkauniilla alueella.

Hiiskoski on ollut liikenteellisesti "vilkasta" aluetta, koska talvitie on kulkenut 1900-luvun alussa Hiiskosken myllyn ja Enanniemen välillä. Koskenkorvaan rakennettu asuin- ja kaupparakennus on vuodelta 1921. Talon toisessa päädyssä on pidetty kauppahuonetta ja postia. Sota-aikana taloon on ollut majoitettuna sotilaita muutamiksi kuukausiksi. Liiketoiminta jatkui vuoteen 1954 saakka, minkä jälkeen rakennus on ollut vain asuinkäytössä. Asuinrakennuksen käyttöarvoa on lisätty 1990-luvun alussa tehdyin kunnostustöin. Nykyään Koskenkorva on kesänviettopaikkana. Rakennuksen käyttötarkoituksesta liikerakennuksena kertoo sen tavallista maalaistaloa suurempi koko, vaikkakin tienpuoleinen sisäänkäynti on peitetty. Koskenpuoleisessa päädyssä on suuri avoveranta. Talossa on säilynyt klassismin ajalle tunnusomainen keveys ja ihmisläheinen mittakaava. Pihapiiriin kuuluu sauna 1920- ja navetta 1940-luvulta. Viehättävä saunarakennus pyöreine koristeikkunoineen edustaa harvinaisen puhdastyylistä klassismia.

Vanhana kauppapaikkana Koskenkorva kuuluu Hiiskosken elinkeinohistoriaan. Sillä on liikenteellisesti ja luonnonoloiltaan keskeinen sijainti, mikä on ollut liike-elämän harjoittamiselle välttämätöntä. Alueen luonto on harvinaisen kaunis ja monimuotoinen. Arkkitehtuuriltaan päärakennus edustaa 1920-luvun klassismia, kuten sauna, joka alkuperäisyytensä ja erikoisuutensa vuoksi on säilyttämisen arvoinen.

Ruunamäki, Potoskavaara

30

Sijainniltaan luonnollisella kauppapaikalla teiden risteyskohdassa ja ympäristöään hieman korkeammalla kumpareella on Ruunamäen tila ja entinen kyläkauppa.

Ruunamäellä harjoitettiin kauppatoimintaa vuosina 1914-1984. Kauppaa pidettiin aluksi aittarakennuksessa. Myöhemmin kauppa ja myös postipalvelut olivat asuinrakennuksen toisessa päädyssä, jossa vieläkin on suuriruutuiset kaupan ikkunat. Päärakennus on rakennettu 1910-luvun puolivälissä. Maa-seudun oloissa jo varhain taloon on hankittu keskuslämmitys, joka on edelleen käytössä. Valurautapatterit ja näkyvillä kiertävät lämpöpötket ovat kiinteää historiallista sisustusta. Pihassa on myös navetta ja kauempana riihi, joka toimi vuonna 1949 asekorjaamona.

Ruunamäen tila on vanha kauppapaikka entisen Matkaseläntien varrella, keskeisten kulureittien risteyksessä.

Kauppakulma, ns. Funkkistalo, Päätye

31

Kauppakulma on aivan ydinkeskustassa, Kiteentien varrella, näkyvällä kohdalla. Paikan joutuu ohittamaan lähestyessä keskustaa mistä suunnasta tahansa. Tyyliinsä puolesta se erottuu Kiteen muusta rakennuskannasta.

Kiteellä osuuskauppatoiminta alkoi Aksel Branderin käynnistämänä vuonna 1919. Aluksi kauppa toimi pienessä puutalossa. Nykyinen "funkkistalo" on rakennettu vuonna 1939. Siinä on ollut tavaratalo ja yläkerrassa johtajan asunto ja ravintola. Ravintolaa varten on vuonna 1959 tehty matala rakennus, hieman sivuun, funkkiatalon jatkoksi. Kauppakulma edustaa funktionalistisen kauden rakennusihanteita. Siitä voi tunnistaa kaikki "tyylille ominaiset" suunnitteluelementit, kuten puolipyöreän porrashuoneen, lippakatokset, tasakatot ja nauhaikkunat sekä epäsymmetrisen julkisivusommittelun. Muotokielen lisäksi rakennusmateriaalivalinnat ovat olleet ajan mukaiset mm. julkisivut on rapattu ja vaaleiksi maalattu. Samankaltaisia tyyppiirustuksiin pohjautuvia liikerakennuksia tehtiin 1930-40-luvuilla maassamme moniin kirkonkyläihin. Niitä on paljon purettu, ja vain muutamia on enää jäljellä. Kauppakulma palvelee edelleen liike-elämää ja on hyvin säilynyt. Sisätilat ovat tosin muuttuneet vaihtuvien tarpeiden mukaan.

Kauppakulma on edustava ja yhä harvinaisemmaksi käyvä esimerkki maamme kirkonkyläiden funktionalistisista liikerakennuksista. Se on puhdastyylinen, ja siinä on toteutunut hyvin ja yksinkertaisin keinoin oman aikansa rakennustapa ja ihanteet. Jos rakennus sisustusta myöten edustaisi samaa aikakautta, lisäksi se entisestään kohteen arvoa. Kauppakulma on valtakunnallisesti arvokas ja rakennussuojelulailla suojeltu kohde.

"Funkkistalo" on rakennussuojelulailla suojeltu liikerakennus osuuskauppa-ajoilta.

Kiteen keskustan solmukohdassa, lähellä kirkkoa ja Kauppakulmaa sijaitsee Invala, Matkahuollon kahvila ja toimistorakennus.

Kiteen sotainvalidit hankkivat silloista linja-autoasemaa varten tontin ja rakennuttivat aseman varsin vetiselle maalle. Paikalla oli aikoinaan sahalaitos. Ensimmäinen osa rakennuksesta valmistui vuonna 1953, ja laajennuksia on tehty vuosina 1956 ja 1969. Rakennus on toteutettu funktionalistiseen tyyliin käyttäen pyöreitä kulmia, nauhaikkunoita ja lipparakenteita. Materiaali on sekä rapattua että aaltopaneelilla vuorattua betonipintaa. Vuonna 1959 tontille valmistui erillisenä rakennuksena toimistotilat. Pyramidinmuotoisena ja kappalemaisena ne eroavat muista ympäröivistä rakennuksista.

Invala kuuluu säilytettäviin Kiteen julkisiin rakennuksiin, ja se on ollut tärkeä kohtaamispaikka. Kahvilana se kuuluu erottamattomasti paikkakunnan historiaan. Pienimuotoisesti siinä on toteutettu funktionalistisen ajan suunnitteluperiaatteita, ja se tuo mieleen muistumia aikakauden huoltoasema-arkkitehtuurista.

Asutushistoriallisia kohteita

Suomalainen rakentamisen perusta on pitkien aikojen kuluessa kehittyneessä ja vakiintuneessa talonpoikaisperinteessä. Lähtökohta on ollut sama satojen vuosien ajan, vaikka rakennusten käyttötarkoitus ja tyyli ovatkin vaihdelleet. Maaseudun *kulttuuriympäristöä* ovat leimanneet avarat viljelymaisemat, joissa asuinrakennukset pihapiireineen ovat olleet ympäristönsä kohokohtia. Ensin on rakennettu **savusauna** ja **-tupa**. Myöhemmän kehityksen ja vaurastumisen tuloksena ovat syntyneet **paritupa** ja monet kammareilla jatkettut muunnellut. Asuinrakennuksen lisäksi pihapiiriin ovat kuuluneet **aitta**, **liiteri**, **navetta** ja **talli** sekä vähän kauempana sijainneet **sauna**, **riihi** ja **ladot**. Parhaimmillaan tilalle on voinut kuulua kolmattakymmentä erilaista rakennusta. Talonpoikaista rakentamista ja arkkitehtuuria on säädellyt rakennusmateriaalina käytetty puu. Hirsi on määrännyt rakennusten mitat ja muodon. Rakentaminen on ollut käytännöllistä, yksinkertaista ja selkeää, eikä materiaaleja ole tuhailtu. Koristelu on ollut hienovaraista, ja sitä on käytetty vain arvokkaimpiin kohtiin. Eri puolilla maata rakennustavat ovat saattaneet kuitenkin poiketa toisistaan, ja paikallisia eroja on myös löydettävissä. Nämä alueelliset eroavuudet ovat paikkakunnan erityispiirteitä, ja tekevät siitä tunnistettavan. Ne ovat olennaisia tekijöitä paikallisen identiteetin muodostumisen kannalta.

Itä-Suomessa asumukset on tehty mäelle tai metsänreunaan, luonnonolosuhteiltaan seudun edullisimmille, viljavimmille paikoille, joista myös juomavesi on saatu. Läntiseen tapaan verrattuna idässä rakennukset on ryhmitelty vapaammin eikä pihosta ole muodostunut umpinaisia ja tiiviitä. Vaikka idässäkin pihat on rakennettu neliömäisiksi, niin ne ovat olleet avoimia, ja rakennusten sijoittuminen on myötäillyt maaston muotoja. Rakennusten, aitojen, kujan ja myöhemmin myös puutarhaistutusten välityksellä itäinen pihapiiri on luontevasti ja asteittain lomittunut viljeltyyn maisemaan. Tavalliset **talonpoikaistalot** eivät ole olleet kovin kookkaita, eikä niitä itäisessä Suomessa ole rakennettu "komian tähren".

Talonpoikaistalo Kitsoppi, Puhos.

MR

“Mummonmökki”
oli 1920- ja 30-luvuilla
suosittu talotyyppi. Puhos.

MR

“Rintamamiestalo”
Keisarinkujalta.

PKA

Kuusikymmentäluvun
rivitalorakentamista, Päätye

Talonpoikaisesta mallista irtaantuminen on alkanut *karoliinisen pohjakaavan*, kivirakennusten sekä purutäyhteisten, rankarakenteisten talojen yleistyttävä. Kaksi- ja kolmekymmentäluvuilla on rakennettu paljon tuvan ja parin kammarin käsittäviä pientaloja, joiden ullakkokerroksessa on saattanut olla huoneita. *Mansardikatot* ovat olleet suosittuja, koska ne on mahdollistaneet ullakkotilan hyödyntämisen asuinkäyttöön. Korkeana ja huvilamaisina nämä “**mummonmökit**” ovat poikenneet pitkistä ja jykevistä talonpoikaistaloista. Viime sotien jälkeen ovat syntyneet ns. **rintamamiestalo**t. Sama rakennusmalli on levinnyt tyyppiirustusten ja aluesuunnittelun myötä koko maahan ja yhtenäistänyt asuinrakentamista kerralla. Uusi talotyyppi on usein ollut rankarakenteinen, puolitoistakerroksinen talo, jossa kaikki tilat on keskitetty yhden tulosijan ympärille. Kohti 50-lukua tultaessa talomalli on muuttunut perinteisestä tyylistä modernimpaan suuntaan. Ikkunoina on alettu käyttää epäsymmetrisiä sivutuuletusikkunoita, talon runkosyvyyttä on kasvatettu ja kattokulmaa on loivennettu. Nämä niukkuuden ajan yksinkertaiset rakennukset, joita leimaa vaatimaton kauneus, ovat jääneet liian vähälle arvostukselle. Jälleenrakennuskauden ja **1950-luvun pientaloja** on paljon purettu, ja jäljelle jääneitä on tehokkaasti ajanmukaistettu, niin ettei alkuperäistä arkkitehtuuria ja historiaa voi aina tunnistaa. Kiteellä jälleenrakennuskauden asutusta on ollut muun muassa Pikku Pappilan mailla, Keisarinkujalla ja Matkahuollon takana.

Kuusikymmentäluvulla rakentaminen on muuttunut radikaalisti perinteisistä tavoista. Keskuslämmitysjärjestelmä on vapauttanut talosuunnittelun uunin ympärille keskitetystä tilajärjestelystä, ja matalat, horisontaaliset rakennusmassat ovat tulleet mahdollisiksi. Samalla vuosikymmenellä on alkanut voimakas **elementti-** ja **lähiörakentamisen** kausi, ja uudisrakentaminen on ollut samanlaista sekä kaupungeissa että maalla. Tämä rakentamisen yhdenmukaistuminen ja perinteestä erkaantuminen ovat nopeasti köyhdyttäneet ja muuttaneet *kulttuurimaisemaa*.

Kitsoppi, (ent. Pelkola), Puhos

33

Pyhäjärven rannalla Pölkkyalnessa on entinen Pelkolan tila (kuva s. 27). Pihapiiriä ympäröi pellot, joilta on löytynyt mm. vanhoja ploomuraheja.

Paikalla tiedetään olleen savutupa jo vuonna 1675. Se on purettu 1700-luvulla, ja rakennettu tilalle uusi. Vanhoja hirsiiä on käytetty nykyisessä rakennuksessa, joka on 1800-luvun alusta. Rakennus on tehty vaihteittain, niin että eteläpuoleinen tupaosa on valmistunut ensin ja pohjoispuolen pääty myöhemmin. Tilojen väliin on jäänyt eteinen ja ruokahuone. Vielä 1960-luvulla eteläpäädyn tupaosa on ollut ulkoa vuorattu, ja sen puolen ikkunoista ovat puuttuneet koristeelliset vuorilaudat. Tilalla oli suuri, lähes 30m pitkä, navetta. Vanha aitta ja liiteri ovat edelleen jäljellä. Paikka oli asuttuna aina vuoteen 1975, jonka jälkeen se on ollut virkistyskäytössä. Sisä- ja ulkotiloiltaan rakennukset on korjattu entistään 1800-luvun alun tyyliin.

Entisen Pelkolan päärakennus ja aitta ovat lähes sellaisenaan säilynyttä vanhaa 1800-luvun alun rakennuskantaa. Päärakennus on paritupa, joka oli yleinen rakennustyyppi etenkin 1700-luvun Etelä- ja Länsi-Suomessa.

Emelinsavu, Kiteenlahti

34

Emelinsavun pihapiiriä lähestytään Kankaanpääntieltä kaakosta, kun aikoinaan pihalle on saavuttu koillisesta talon takaa kapeaa kujosta pitkin. Koska maataloustoiminta on tilalla loppunut, ovat avarat pelto- ja laidunmaisemat umpeutuneet.

Tilan tunnetaan olleen Emeliniminen 1700-luvun lopulla. Vanha asuinrakennus lienee 1800-luvun alusta, sillä siinä on

vuosisadan alkupuolella käytettyjä kattorakenteita ja kyläsepän tekemiä saranamalleja. Rakennus on paritupa. Vanhempi osa on ollut savutupana. Siitä on vieläkin muistona tuvan mustuneet seinät. Uudempi osa käsittää tuvan ja kammarin. Porstua ja ruokakomero on rakennettu väliin yhdistämään kahta tupaa. Sisääntulon suojana on lautarakenteinen umpiveranta. Entisaikojen vaihteellisesta rakentamisesta kertovat mm. erilaiset ikkunamallit, joita seurailleen voi lukea paikan historiaa. Rakennuksesta löytyy erilaisin vuorilaidoin niin T-mallisia kuin 6- ja 9-ruutuisia ikkunoita. Pihalla on neliosainen riviaitta. Aitan ovissa on harvinaisia puisia lukkopesiä, käsin taottuja saranoita ja avaimen peitelevyjä. Vanhoja rakennuksia on kunnostettu alkuperäisiä materiaaleja ja työtapoja huomioiden. Pihalla on myös 1990-luvun alussa valmistunut uudisrakennus.

Emelinsavu on yksi harvoja säilyneitä 1800-luvun pihapiirejä Kiteenlahdessa. Paikka on rakennushistoriallisesti hyvin kerroksellinen. Se on malliesimerkki entisajan vaihteellisesta rakentamisesta tilan kasvaessa ja vaurastuessa. Sieltä löytyy eriluonteisia ulko- ja sisätiloja sekä runsaasti mielenkiintoisia yksityiskohtia.

Himottu, Niinikumpu

35

Entinen maatila rakennuksineen on peltojen ympäröimänä, avoimella paikalla. Uudisrakennus on lähettyvillä, mutta onneksi se on vanhan pihapiirin takana.

Pihaa ympäröivät harmaantuneet rakennukset ja navetan kivimuuri. Rakennukset ovat alkuperäisessä tilassaan ja säästyneet muutoksilta. Asuintalo ja etenkin ulkorakennukset ja rakennusmateriaali saattavat olla paljon vanhempia kuin 80 vuotta, sillä jostakin katonpohjalaudasta löytyy vuosiluku 1700-luvulta. Paikka on ollut jatkuvasti asuttuna.

Himotun vanha tila on harvinainen esimerkki siitä, kuinka alkuperäisessä tilassaan oleva ympäristö rakennuksineen voi olla edelleen kokovuotisessa asuinkäytössä.

Jaatila, Niinikumpu

36

Jaatilan vanhojen rakennusten ympäröimä pihapiiri muodostaa suojaisen tilan keskelle avoimia peltoja ja laidunmaita. Maisemakuva on eheä ja aito.

Alkuperäisessä asussaan säilyneet rakennukset rajaavat pihaa kolmelta sivulta. Päärakennus, aitta, kivinavetta ja riihi ovat 1800-luvulta. Tilalla on myös nuorempia rakennuksia ja rakennusten osia, jotka kaikki ovat sulautuneet osaksi yhtenäistä kokonaisuutta. Aidon vaikutelman voi nähdä ja kokea myös pienissä yksityiskohdissa aina sisustuksesta ja asujen elämänmenosta karjanhoitoon saakka. Tila on yksi niistä harvoista paikoista Suomessa, jossa pidetään vielä itäsuomalaisia kyyttökarjanautoja.

Jaatila on ainutlaatuinen esimerkki siitä kuinka tarpeettomia nykyajan uudistuksia ja korjauksia välttämällä voidaan säilyttää katoavia ympäristön laatuominaisuuksia. Tässä harvinaisessa kohteessa ei toteudu ainoastaan paikan käyttöarvot vaan myös abstraktit tekijät kuten pienipiirteisyys ja herkkyys, sopusuhtaisuus ja kauneus sekä historiallinen jatkuvuus.

Jaatilan pihapiiri on säilynyt alkuperäisessä asussaan.

Hatunvaaran vanhan tuvan kalkitut seinät, Kantosyrjä.

Hatunvaara, Kantosyrjä

37

Lähellä Suomen itäistä rajaa, korkealla Hatunvaaran laella on vanha "unohdettu" pihapiiri. Avoimien peltojen ympäröimänä sen huomaa jo kaukaa. Paikalta on komeat vaaramaisemat kaikkiin ilmansuuntiin. Kaukonäkymät ulottuvat aina valtakunnan rajan taakse Pälkjärvelle saakka.

Aikoinaan Hatunvaarantie on ollut kauppareittinä Sortavalaan, ja ympäristöstä on löydettävissä sodan jälkiä. Autiossa pihapiirissä on jäljellä enää sään harmaannuttama asuinrakennus, lato ja puretun navetan kivijalka. Asuinrakennus lienee 1800-luvun puolelta. Paikoin siinä on käytetty jopa yli 30 cm paksuisia hirsiiä. Alkuperäisestä sisustuksesta on jäljellä tuvan liuskekivistä tehty uuni ja kalkitut seinät. Kymmenkuntavuotta tyhjiillään oltuaan rakennukset ovat jo pahoin ränsistyneet, samoin pihapiiri.

Hatunvaaran historia liittyy sekä kaupan- että rajankäyntiin itäisen naapurivaltion kanssa. Tila on osa vaarakylän kulttuurimaisemaa. Se kertoo hyvin entisaikojen rakennuspaikan viisaasta valinnasta.

Oikurila, Potoskavaara

38

Potoskavaaran kylänraitilta, kohdalta, jossa on peltoaukeamien ja maaseutuasutuksen tihentymä, nousee tie loivasti Oikurilan tilalle, mäen päälle. Korkealta pihapiiristä avautuvat kauniit peltonäkymät.

Oikurin veljekset ovat asuneet tilalla. Tauno on kehittänyt kaikenlaisia keksintöjä, ja Juho on toteuttanut ne käytännössä. Keksinnöistä mainittakoon ruokahissi, lattian alta esiin käännettävä tahko, jään jäädytysallas maidon jäähdyttämiseksi, rehun nostovinssi, kattotiilikuljetin ja alakerrasta lämmitettävä höyrysauna. Osa keksinnöistä on vielä jäljellä. Oltuaan autiona tila on siirtynyt nykyisille omistajille maaseutupiiriltä, jolle se on joutunut, kun tilalla ei ole ollut perillisiä. Pihapiiri rakennuksineen ja ympäristöineen on ehjä. Paikalla on ollut myös puutarha, joka on rakennettu kiertävän puutarhurin opastuksella. Päärakennuksen jugendhenkinen kuisti päätykolmioineen kertoo valmistumisajankohdan olleen 1900-luvun alussa. Aivan viime vuosina rakennuksia on korjattu ja tehty muutoksia. Päärakennusta on pidennetty pesutilojen verran, ja ullakolle on lisätty asutilaa ja kattoikkunat. Lisärakentamisessa ja korjauksissa on pyritty käyttämään entisaikojen rakennustapaa ja materiaaleja.

Oikurila on lisärakentamisesta huolimatta ehjänä säilynyt 1900-luvun alkupuolen maatalokokonaisuus, jossa erikoisuutena on talon henkilöhistoria ja keksijäveljekset.

Kankkula, Ruppovaara

39

Kankkula sijaitsee Haarajärvellä vievän kylätien varressa, jyrkän mäenrinteen päällä. Useiden talousrakennusten reunustamalle pihalle johtaa kylätieltä vanha kuusikuja.

Myöhemmin kansanedustajana toiminut Juho Kankkunen osti tilan vuonna 1884. Tällöin paikalla oli tupa, joka on nykyisen rakennuksen toinen pääty. Juho Kankkunen laajennutti taloaan useassa vaiheessa. Vuosisadan vaihteessa hän jatkoi taloa salilla, kahdella kammarilla ja vierastampuurilla. Vuonna 1919 hän korotti sitä tekemällä ullakkokerrokseen kaksi asuttavaa huonetta, joissa kummassakin on parveke. Uudistuksia ja muutostöitä on jatkettu 30-luvulla, jolloin taloon on vedetty keskuslämmitysjärjestelmä. Juho Kankkusen jälkeen on tehty myös vähäisempiä muutostöitä, mutta sekä rakennuksen että pihapiirin alkuperäisyys on hyvin säilynyt. Talo on ollut asuttuna ympäri vuoden nykypäivään asti.

Kankkula edustaa 1900-luvun alun suurtilaa. Pihapiirissä etenkin päärakennus ja riviaitta ovat säilyttäneet hyvin alkuperäisen luonteensa. Koko tila rakennuksineen ja peltoineen on erittäin tärkeä kylätien kulttuurimaisemalle.

Koskenmäki, Puhossalo

40

Koskenmäki on korkealla paikalla, josta tie laskeutuu jyrkästi Hiiskosken myllylle. Kaakkoispuolella on pieni peltoaukea. Tilan asuinrakennus on aivan tienreunassa, josta on matkaa vanhalle myllylle noin 150 metriä.

Koskenmäen tilalla on ollut läpiajettava kaksipuoleinen asuinrakennus, jonka tarkkaa ikää ei tiedetä. Rakennus on purettu vuonna 1914 ja tehty uuteen salvokseen. Talossa on ollut suutarinverstas sekä 1940-luvun alussa koulu. Paikka on edelleen käytössä kesäisin. Tuvan ja pari kammaria käsittävän hirsisen asuinrakennuksen erikoisuutena on rapattu julkisivu. Yksinkertaisesti leikatut ikkunoiden vuorilaudat ja käsin rapatun seinän kauniisti valoa heijastava pinta jäävät hyvin mieleen kuljettaessa pitkin Hiiskoskentietä.

Koskenmäki on osa Hiiskosken kulttuurimaisema-alueita. Koulu- ja suutarinpalvelujen vuoksi sillä on julkiseen toimintaan liittyvää paikallishistoriallista merkitystä. Hirsisen asuinrakennuksen harvinainen rapattu julkisivu antaa kohteelle myös rakennushistoriallista lisäarvoa.

Harvinaislaatuinen rapattu hirsiseinä Koskenmäen vanhassa talossa, Puhossalo.

MR

Herralan tila ympäröivine peltoineen on Kiteenjärveen viettävällä harjunrinteellä. Loistava *kulttuuri- ja luonnonmaisema* avautuu järvelle ulottuen Pajarinmäelle ja Kiteenlahteen. Tilan rakennukset sijoittuvat tasapainoisesti maastoon. Ylhäältä Savikon tieltä katsottuna rakennusryhmän katot näkyvät hallitsevina, ja paikan sijainnista johtuen kattomateriaaleilla on *kulttuurimaiseman* kannalta suurta merkitystä.

Herrala on yksi Kiteen vanhimpia tiloja. Pohjois-Karjalan kihlakunnan kruununvouti Erik Andersin asui tilalla isovihan jälkeen 1700-luvulla. Pikkuvihan aikoina Herralan tilan rakennusten tiedetään tuhoutuneen. Nykyinen päärakennus on vuodelta 1916. Se on säilynyt kutakuinkin entisellään kuten useiden talousrakennusten muodostama pihapiirikin. Vanhimmat rakennukset ovat 1800-luvulta. Pihalta löytyy myös vanhaa puustoa. Päärakennuksen ilmettä leimaavat melko jyrkät poikkipäädyt (*frontonit*). Näitä on tehty yksi kummallekin katonlappeelle sekä kuistin katolle kolme rinnakkain. Jugendtyylinen, kattorakenteiltaan monimuotoinen kuisti antaa rakennukselle ilmeikkyyttä ja omaleimaisuutta. Herrala on ainoa keskustan läheisyydessä oleva maatila, jossa harjoitetaan edelleen maanviljelyä.

Huomattavien maisemallisten arvojen, kulttuurihistorian ja vanhan rakennuskannan perusteella Herralan tila peltoineen tulisi kuulua ehdottomasti suojeltaviin kulttuuriympäristökokonaisuuksiin. Monisatavuotisen viljelyperinteen jatkuminen takaa parhaiten avaran perinnetilamaiseman säilymisen.

MR

Herralan täydellinen pihapiiri ja pellot talven järvimaisemassa.

Toroppalan paikka on pienen aukean keskellä, mäellä, lehtipuiden ympäröimänä.

Toroppala on ollut vanha kantatila. Tuvan ja kaksi kammaria käsittävä talo on vuodelta 1918. Sisäänkäynnin edessä on alkuperäinen ruokahuone ja porstua. Ulko-ovet ovat myös vanhoja. Pihaa reunustava identtinen aittapari on 1800-luvulta. Aikoinaan aittojen välissä on ollut kate, joka on yhdistänyt ne yhdeksi rakennukseksi. Pihapiirissä on myös muita rakennuksia ja puutarha. Paljon historiallisia arvoja on säästynyt, kun turhaa uudistamista ja korjausta on vältetty. Tila on nykyään tunnelmallinen kesäpaikka.

PKA

Kokonaisuudessaan Toroppalan tila on säilynyt maisemineen yhtenäisenä ja alkuperäisenä, ja koko paikkaa leimaa aitouden tuntu.

Ala-Tuhkala, Närsäkkälä

43

Kuljettaessa Ylä-Tuhkalasta mäen rinnettä alas länteen päin saavutaan Ala-Tuhkalan pihalle. Lännen suunnalla näkyy peltoa, samoin pohjoisessa.

Tilojen jakautuessa perillisten kesken rakennukset on myös jaettu. Yleensä asuinrakennuksen toinen pääty ja aittoja on siirretty lähitienvoile uuteen pihapiiriin. Näin on muodostunut myös Ylä- ja Ala-Tuhkala Tuhkalanmäki-nimisestä tilasta. Rakennuksia on siirretty mäeltä Ala-Tuhkალaa varten vuonna 1920. Talon alkuperäisten hirsien ikä ei ole tiedossa, koska ennen hirret ovat olleet kallisarvoisia, ja niitä on käytetty yhä uudestaan. Ala-tuvassa on ollut alkuaan vain tupa, kaksi kammaria ja porstua. Myöhemmin talon kylkeen on rakennettu matala pesutilat ja saunan käsittävä lisärakennus. Uutta osaa lukuun ottamatta asuintalo on entisellään. Pihapiiriin kuuluvat vanha ja kaunis aittarivi, navetta, sauna, talli ja kauepana rihi. Tilan peltoja on viljelty, ja asuintalo on toistaiseksi kokovuotisessa käytössä.

Ala-Tuhkala on tyypillinen vanhan ajan esimerkki tilan muodostumisesta, kun päätilaa jaetaan. Asuintalon hyvin säilynyt alkuperäinen asu kertoo myös aikansa tyypillisistä rakennustavoista ja -tyylistä.

Nuori-Makkola, Närsäkkälä

44

Närsäkkäläntielle viettävän peltoaukeaman takaa näkyy nuoremman Makkolan *mansardikattoinen* päärakennus. Lähiympäristöään korkeammalla sijaitsevasta pihapiiristä on itään peltojen yli laajat näkymät. Koillisessa metsäinen näköala ylettyy noin kilometrin päähän yli laakson kohti korkeahkoa harjua.

Tilalla on harjoitettu maa- ja karjataloutta aina 1800-luvulta lähtien, kunnes karjatalous lopetettiin vuonna 1977, ja paikka on autioitunut. Nykyinen asuintalo on rakennettu vuonna 1931 entisen käydessä vanhaksi. Se on puoli-toistakerroksinen mansardikattoinen rakennus. Monitaitteinen kattomalli lisää ullakkokerroksen väljyyttä. Se antaa rakennukselle ilmeikkyyttä ja keveän vaikutelman. Myös kellarirakennuksessa on käytetty samanlaista kattorakennetta. Ollessaan koskemattomana joitakin vuosikymmeniä, rakennus on säilynyt yksityiskohtiaan myöten harvinaisen alkuperäisenä. Pihapiirissä on vanha puutarha, joukko talousrakennuksia ja raunioitunut navetan kivijalka.

Koskemattomuudessaan Nuori-Makkolan päärakennus kertoo erinomaisesti oman aikansa rakentamisesta ja elämisestä. Rakennus on myös hyvä esimerkki mansardikattoisesta talotyypistä, mikä ei ole ollut alueella kovin yleistä.

Kalliola, Suoparsaari

45

Kalliolan tila on loivalla etelärinteellä, ja sitä ympäröivät umpeutuvat niitty- ja metsämaisemat.

Kaikki tilan rakennukset ovat peräisin 1920-luvulta, lukuun ottamatta 1960-luvulla valmistunutta saunaa. Pihapiiri rakennuksineen on säilynyt eheänä, ja sitä on hoidettu huolella. Myöhemmät korjaukset sekä pesutilat käsittävä asuintalon lisärakennus on tehty hienovaraisesti ympäristöönsä sopeuttaen. Paikka on edelleen ympärivuotisessa asuinkäytössä.

Kalliola edustaa tyypillistä itäsuomalaista 1920-luvun maatilaa. Hienovaraisesti toteutettu lisärakentaminen ei ole pilannut rakennuksen historiallista arvoa.

Opotta, Puhos

46

Opotan tila sijaitsee syvällä metsän keskellä, pienellä peltojen ympäröimällä mäellä. Lähimpään naapurisiin on matkaa noin kilometri.

Alkuaan Opotta on ollut torpparitilana. Se itsenäistyi 1920-luvulla, jonka jälkeen asuintalo purettiin, ja uusi rakennus valmistui vuonna 1927. Talo on tehty aivan vanhan aitan viereen, siten että asuintalon ja aitan ulko-ovet ovat vastakkain, ja rakennusten väliin jää *susiporstuaksi* kutsuttu kapea metrin levyinen sola. Asuintalo käsittää ainoastaan hirsisen tuvan ja rankorunkoisen ruokahuoneen. Puolessa välissä 1970-lukua on tehty remontti, mikä on muuttanut asuinrakennuksen sekä sisä- että ulkoilmeen perusteellisesti. Rakennus on vuorattu pellillä, ikkunat on muutettu yksiruutuisiksi ja kivijalka on päällystetty betonilla. Lisäksi sisäseinät ja lattia on verhoiltu uudelleen. Eteistä ei ole muutettu, joten siinä näkyy vielä alkuperäinen lattia ja tuvan hirsiseinä. Aitta on alkuperäisessä asussaan ja muodostaa täydellisen vastakohtan pellitetylle asuinrakennukselle. Pihapiiriin kuuluu edelleen useita rakennuksia, jotka sijoittuvat hajalleen mäen päälle. Nykyisiin asumisoloihin verrattuna hyvin vaatimaton ja syrjäinen mökki on ollut asuttuna vuoteen 2002 saakka.

Opotan tila edustaa uudistuksista huolimatta hyvin vanhakantaisen luonteensa säilyttäneitä 1900-20-lukujen mökkiläisasutusta. Sieltä löytyy vielä nykyään harvinainen susiporstua. Aitta ja asuinmökki muodostavat mielenkiintoisen rakennusparin, jossa perinteinen ja uudisrakentaminen ovat toistensa täydellisiä vastakohtia.

Susiporstua asuinrakennuksen ja aitan välissä. Opotta, Puhos.

PKA

Huikko, Kunonniemi

47

Huikon entinen maatila on Riikolantien varressa, pienen mäen päällä. Nykyisin ympärillä olevilla pelloilla kasvaa istutettua koivikkoa.

Asuintalo on rakennettu vuonna 1928. Sen pääjulkisivu on täysin symmetrinen. Rakennuksen keskellä on poikkipääty (*frontoni*) ja sen edessä kuisti. Kuistilla on puolestaan poikkipäädut kummankin sisäänkäynnin yläpuolella. Pihalla on aitta-liiterirakennus, navetan kivirauniot, pumppukaivo sekä puutarha omenapuineen ja marjapensaineen. Vuoden 1995 jälkeen paikka on ollut ainoastaan kesäkäytössä.

Huikon hyvin säilynyt päärakennus on tyypillinen 1920-luvun asuintalo, jonka erikoinen kuisti antaa rakennukselle tunnistettavan ja yksilöllisen leiman. Navetan raunioituneella kivijalalla on myös rakennushistoriallista arvoa.

Lammin-Karhila, Riihijärvi

48

Lammin-Karhila on kalliolla, mäen päällä. Idässä mäen alla on Mäntylampi ja etelässä kaksi tekolamppea. Koko laaja piha on nurmikenttää, ja ympäristössä on kymmeniä erilaisia puulajeja ja hedelmäpuuistutuksia. Vaihtelevasta pihamaasta tulee mieleen englantilainen maisemapuutarha.

Sota-aikana Lammin-Karhila oli esikunnan käytössä. Kallion kupeessa oli esikunnalle pommisuoja, ja tilalla pidettiin ukrainalaisia sotavankeja töissä kesällä 1943. Siellä toimi myös kauppa 1930-luvun lopulta vuoteen 1945 asti. Päärakennus on kohtalaisen syvärunkoinen vuonna 1938 rakennettu talo. Se korjattiin vanhahtavaan tyyliin 1990-luvun lopulla. Pihalla on joukko muita maatilaan kuuluvia ulkorakennuksia. Näistä vanhimmat ovat riihi 1800-luvun alusta ja rinteeseen porrastaen sijoitettu riviaitta saman vuosisadan lopulta. Koko pihapiiri on golfkenttineen ja puutarhoineen nykyään aktiivisessa käytössä.

Maisemallisesti Lammin-Karhila on kauniilla ja luonnonoloiltaan harvinaisen monipuolisella paikalla. Sotavuosien tapahtumat antavat kohteelle paikallista sotahistoriaan liittyvää merkitystä.

PKA

Riviaitta 1800-luvun lopulta, Riihijärvi.

PKA

Silvolan tilan päärakennus, Niinikumpu.

Silvola, Niinikumpu

49

Silvolan tilan pihapiiri on hoidettujen peltoaukeamien keskellä ja näkyy hyvin parinsadan metrin päästä Imatrantien varrelta.

Päärakennus on peräisin 1700-luvulta, ja alkuaan se lienee ollut savupiirtinä. Rakennuksessa on ollut kaksi tupaa ja välissä kylmä eteinen. Talo toimi kestäkievarina 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta aina 1920-luvulle. Ulkoasu on kokenut muutoksia vuosisatojen saatossa, ja nykyään se edustaa 1900-luvun alkupuolen rakennusta. Pihapiiri on eheä, ja sieltä löytyy vielä useita perinteisen maatilan ulkorakennuksia. Silvola oli maataloustilana aina vuoteen 1991 saakka, ja nykyään sen pelloilla on vuokraviljelyä.

Maisemallisesti Silvolan tila on Kiteen keskeisellä edustuspaikalla, Imatrantien varressa, ohikulkijoiden ja matkailijoiden nähtävänä. Rakennuksen alkuperä 1700-luvulta ja sen toiminta kestäkievarina antavat kohteelle sekä rakennus- että kulttuurihistoriallista arvoa.

Muttola, Kantosyrjä

50

Muttolan pihalta on kaunis näköala. Sieltä näkyy aina Hattuvaaralle ja Sirkkalammelle saakka.

Muttola on vanha vuonna 1726 perustettu kantatila. Pihapiirissä on uusittu asuintalo ja joukko ulkorakennuksia. Pihan mielenkiintoisimpia osia ovat vanha aitta, navetta ja riihi. Aitta on vuosien saatossa koottu useasta eri rakennuksesta. Sen vanhin osa on jo 1700-luvun lopulta ja uusin 1930-luvulta. Rakennushistoria näkyy aitan kerroksellisessa ulkoasussa. Siinä on käytetty vaihtelevasti erilaista puutavaraa ja yksityiskohtia. Aitta on osittain sola-aitta, mutta se on yhdistetty luultavasti entisen asuinrakennuksen kanssa vinkkelin muotoon. Asuinkäytöstä voi kertoa 4- ja 6-ruutuiset ikkunat, joita ei ole ollut aitoissa. Karjasuojana on ollut paikkakunnalle tyypillinen navetta, jossa on korkeahko luonnonkivistä koottu kivijalka ja hirsinen yläosa. Aitan ja navetan lisäksi riihi on myös säilyttänyt alkuperäisyytensä.

Muttolan vanha aitta edustaa Kiteen vanhinta rakennuskantaa 1700-luvulta. Aitta on hyvä esimerkki entisaikojen sopeutuvasta ja kerroksisesta rakennustavasta, jossa eri aikakausina rakennetut osat sulautuvat kauniisti yhtenäiseksi kokonaisuudeksi.

Päiväkumpu, Ulriksberg, Niinikumpu 51

Päiväkummun pihapiiri ja kavinavetta sijaitsevat Niinikummun perinteisessä maanviljelysmaisemassa. Ympärillä on peltoja, ja lounaassa on Ätäskö-järvellä kaukonäkymät.

Niinikummun "hovin" nimellä tunnetun tilan päärakennus on palanut 1890-luvulla. Samalla paikalla tiedetään olleen rakennuksia alkaen 1700-luvulta. Nykyinen päärakennus valmistui 1900-luvun alussa. Siihen on tehty useita muutoksia ja nykyaikaisia uudistuksia. Kylätien varrella on vielä alkuperäisessä asussaan 36-metrinen kavinavetta. Se on peräisin vuodelta 1861. Suuri koko ja paksut kiviseinät antavat navetalle linnamaista luonnetta. Erikoisuutena kylätien puoleisessa päädyssä näkyy vinottain hirsistä ladottu seinärakenne. Aikoinaan rakennus on ollut yhtenäinen maapohjainen pihattonavetta, jossa lehmät ovat olleet irrallaan. Navetta muutettiin sisältä uudenaikaiseksi 1960-luvulla. Siihen on tehty lehmille omat paikat, rakennettu betonilattiat, tiilivuoraus ja karjakeittiö. Välillä osa tiloista oli hevostallina. Nyttemmin navetta odottaa sopivaa rakennushistoriaa kunnioittavaa käyttötarkoitusta.

Päiväkumpu on ollut Kartun ohella yksi paikkakunnan mahtavista päätiloista. Tien varrella oleva uljas linnamainen kavinavetta on maatilavaltaisen paikkakunnan ehdottomia merkkikohteita.

JH

Päiväkummun uljas kavinavetta vuodelta 1861 Niinikumuntien varrelta.

Tohtorila, Päättye 52

Tohtorila vanhoine rakennuksineen ja ympäröivine peltoineen sijaitsee taajama-alueella. Paikka on mielenkiintoinen ja jopa harvinainen näky kaupunkikeskustaan saavuttaessa.

Tila on tunnettu 1700-luvulla Rouvila-nimisenä. Ruotsin vallan loppupuolella sitä on kutsuttu Vegagårdiksi. Nykyinen nimi Tohtorila on tullut kunnanlääkäri Hannes Tikan aikana, jolloin hän on harjoittanut ammattiaan talossa. Historiansa kuluessa tila on kuitenkin toiminut lähinnä maanviljelystilana. Tänäpäin paikka on yksityisessä asuinkäytössä. Pihapiiriin kuuluu ryhmä rakennuksia. Lähes kaikki ovat peräisin 1800-luvulta. Empiretyylisen päärakennuksen vanhin osa on valmistunut 1800-luvun alussa, ja sitä on

jatkettu vuonna 1864. Näyttävä jugendajan kuisti rakennettiin viime vuosisadan alussa. Gustaf Velander on suunnitellut sen kansallisromanttisen hengen mukaan. Joissakin huoneissa on vielä 30-40 cm levyiset lattialankut ja toimivat, sortavalaisen muurarin tekemät kaakeliuunit. Rakennuksia on korjattu entisajan menetelmin ja materiaalein. Lähellä tien vartta on vanha 1860-luvulla valmistunut kaupparakennus. Vuonna 1872 se toimi ainakin poikien kansakouluna, ja 1900-luvulla se on ollut käsityökoulun käytössä.

Tilalla on monipuolinen kulttuurihistoriallinen arvo siellä toimineiden kaupan, koulujen, lääkärinvastaanoton ja maatalouden vuoksi. Pihapiirin eheys, rakennusten säilyneisyys ja sijainti lähellä Kiteen keskustaa johtavaa tietä sekä rakennushistoriaa kunnioittava korjaus tekevät Tohtorilasta arvokkaan ja esimerkillisen kohteen. Rakennusryhmä ympäröivine peltoineen on rakennuskaavassa miljöösuojelukohde.

**Jugendajan kuisti.
Tohtorila, tunnetaan
myös "Tikan pihapiirinä".**

PKA

Varhaista huvilakulttuuria

Suomessa ensimmäisen polven huvilayhdyskuntia on syntynyt 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa mm. Terijoelle ja Ruissaloon. Varhaiset huvilarakennukset on sijoitettu luonnonkauniille näköalapaikoille, joista on voitu ihaila maisemaa. Rakennukset on tehty näyttäväksi ja koristeltu runsain puuleikkauksin. Ne ovat olleet vapaa-ajan-asuntoja, joissa on vietetty koko kesä, ja kesävieraita on ollut yleensä paljon. Laaja piha ja puutarha ovat mahdollistaneet kesäelämän omavaraisuuden. Alkuaan huvilaelämä on ollut vain harvojen huvi. Myöhemmin siitä on tullut kaikkien suomalaisten harrastus ja massakulttuuria. Kiteelle on muotoutunut omaleimainen huvilayhdyskunta. Telänien suku, jotka myöhemmin on yhdistynyt Brandereihin, on rakentanut huomattavan huvilakeskittymän Salpausselän länsipuolelle, Oriveden ja Pyhäjärven rannalle. Kiteen **ensimmäisen polven huvilat** eivät ole nikkarityyisiä pitsihuviloita, vaan niissä on vahva talonpoikaisvaikute ja jugendajan henki. Ne on rakennettu usein vaihteittain ja materiaalina on käytetty "uusiohrittä". Vanhoista rakennuksista purettu ja hyödynnetty hirsi on vaikuttanut lopputulokseen. On syntynyt omaperäisiä ja yllättäviäkin pohjaratkaisuja ja julkisivuja. Talonpoikaisiin taloihin verrattuna huvilat ovat korkeampia. Niissä on terasseja ja parvekkeita sekä yllätyksellisiä yksityiskohtia, kuten kansallisromantiikan ajan luovaan ilmapiiiriin on kuulunut. Huviloihin ovat liittyneet hyvin hoidetut puutarhat ja pihan talousrakennukset. Paikalla on saattanut asua myös oma puutarhuri ja tilanhoitaja.

MR

"Uusiohritstä" on 1800- ja 1900-lukujen taitteessa syntynyt omaleimaisia huvilarakennuksia, Suopirtti.

Weikkola, Suorlahti

53

Weikkola sijaitsee mäellä, Oriveden läheisyydessä. Pihaan johtaa ylväs koivukuja, ja siellä on vielä merkkejä kauniista puutarhurin hoitamasta puutarhasta.

Weikkola on yksi Ivar O. Telénin ainoastaan huvilakäyttöön suunnittelemissa kesärakennuksista. Hirsinen päärakennus valmistui vuonna 1884, mutta siinä on myöhemmin tehty laajennusosa. Tilava kuisti, parveke sekä hirvenpäänmuotoon tyyliteltyt ikkunoiden vuorilaudat kertovat tilan vapaa-ajan käyttötarkoituksesta. Itse huvilan lisäksi muita rakennuksia ovat aitta, rannassa savusauna ja erillinen tupa. Vaikka isäntäväki on ollut talvisin poissa, niin aikoinaan paikalla on ollut aina työväkeä. Huvila on ollut joka kesä saman suvun käytössä lukuun ottamatta sotavuosia, jolloin armeija asutti sitä.

Alkuperäisessä asussaan säilynyt Weikkola on malliesimerkki 1800-luvun lopun huvilarakentamisesta, joka on saanut vaikutteita maaseudun rakennuksista ja metsästysmajoista. Lisäksi se sijaitsee maisemallisesti ihanteellisella paikalla.

Hirvenpään muotoon tyyliteltyt ikkunan vuorilaudat, Weikkola.

MIR

Ylä-Koivikko, Niinikumpu

54

Lähes vastapäätä Kiteen Koulutilaa, Imatrantien toisella puolella, on Ylä-Koivikko. Pihassa on vielä katkelma vanhaa kujaa, joka ennen valtatieta ylettyi Koivikolle (Koulutilalle) saakka. Pohjoisessa on sankka metsä, jonka kätköissä on pienimuotoinen Koivikon sukuhautausmaa.

Arkkitehti Gösta Brander suunnitteli Ylä-Koivikon vuonna 1908 Aksel E. ja Anna Branderille (o.s. Telén) vanhuudenasunnoksi. Tilaan on kuulunut sekä peltoa että metsää ja Branderien suvun hautausmaa. Pelloilla kasvaa nyt lehtikuusimetsä, ja pihaa ympäröi enää pieni niittyaukea. Päärakennus on korkea huvilamainen talo, jossa huoneita on kahdessa kerroksessa. Länsipuolella on parveke ja eteläsivulla 1940-luvulla tehty lasiveranta. Sisätilat ovat valoisa ja ilmavat, ja siellä on jugendajan tunnelmaa. Sisustuksessa on monenlaisia erikoisuuksia, mm. kaarevat katot yläkerrassa ja kaakeliuunit lähes joka huoneessa. Pihalla on myös muita rakennuksia. Koska historiaa ja perinnettä on osattu vaalia, niin kokonaisuutena Ylä-Koivikko on säilyttänyt alkuperäisen luonteensa.

Ylä-Koivikko voidaan lukea kuuluvan Kiteen vanhan huvilayhdyskunnan rakennuskantaan. Paikkaan liittyy Suomessa vanhin yksityinen vielä käytössä oleva sukuhautausmaa.

Riusku, Suorlahti

55

Muljulanselälle työnnyvällä kapealla Riuskunniemellä on viime vuosisadan alun huvila. Se on korkealla harjun selällä, josta niemen rantaa on näkyvissä joka sivulta. Huvilan edessä on mielenkiintoinen, halkaisijaltaan 40-50-metrinen, kraaterimainen "puutarhalaakso".

PKA

Riusku on yksi rakennusinsinööri Ivar O. Telénin suunnittelemista ja rakennuttamista huviloista Suorlahdella. Sen historia on alkanut verkkojen säilytysmajasta, joka rakennettiin Riuskuniemeen Muljulan hovista puretuista hirsistä.

Tämä tila on vanhin ja nykyään salin nimellä tunnettu osa taloa. Vuosien myötä muuntamalla ja suurentamalla alkuperäistä rakennusta on huvila saanut nykyisen muotonsa. Riusku tuo mieleen vuosisadan vaihteen puuhuvilat Terijoella ja Ruissalossa, vaikka koristelu onkin yksinkertaisempaa. Huvila on kookas, kaksikerroksinen rakennus, jonka edessä on myös veranta kahdessa kerroksessa. Rakennuksen sijainti harjun päällä ja aivan laakson partaalla lisää korkeuden tuntua. Alkuaan vaikutelma oli entistäkin voimakkaampi, kun verannalla oli vertikaalisuutta korostava poikkipäätty (*frontoni*). Talossa on vaikuttavia yksityiskohtia, joista mieleen jäävimmit ovat vanhat kaakeliuunit ja salin kattolaipio. Perinteen säilyttämiseen on asukkailla ollut tahtoa, ja pihapiiriä useine rakennuksineen on korjattu ja pidetty yllä.

Riusku edustaa hyvin viime vuosisadan vaihteen itäsuomalaista huvilaperinnettä. Se on osa suorlahdelaista huvilayhdyskuntaa, jota voidaan pitää Kiteen erikoisuutena ja omaleimaisena piirteenä.

Orpola, Suorlahti

56

Orpolan tila rakennuksineen on Oriveden rantamaisemassa, kauniin ja eheänä säilyneen maaseutuympäristön erottamattomana osana.

Paikalla on ollut monivaiheinen historia. Siellä tiedetään olleen rajalinnoitus, jonka rakenteena oli kaksinkertainen, ilmatilallinen hirsiseinä. Se oli Ison Pappilan paikkana 1670-1730-luvuilla. Ruotsin kruunun lahjoittamana tila siirtyi vuonna 1791 Arppen suvun omistukseen kuten koko Puhoksen alue, joka on kuulunut silloisen tilan maihin. Paikka tunnetaan erityisesti kiteeläisen teollisuusmiehen Nils Ludvig Arppen syntymäkotina. Arppen ajoilta on enää jäljellä viinikellari sekä aitasta puretut nykyisen päärakennuksen hirret. Telénin suvulle tila siirtyi 1800-luvun alussa. Nimi Orpola periytyy ajoilta, jolloin isännän kuoltua taloon on jäänyt kahdeksan orpolasta. Laajaan pihapiiriin kuuluu useita vanhoja rakennuksia. Ulkoasultaan erikoinen päärakennus on vuodelta 1906. Se on saanut vaikutteita 1800- ja 1900-lukujen vaihteen huvilarakentamisesta. Mallina onkin käytetty Swanin huvilaa Lappeenrannasta. Rakennus on vinkkelin muotoinen, ja sitä kiersi kolmelta sivulta iso avoveranta, jota on enää jäljellä yhdellä seinustalla. Lisäksi ylhäällä ullakkokerroksen päädystä on pieni katoksellinen parveke. Sisustus on pitkälti alkuperäinen aina esineistöä myöten. Aikansa erikoisuutta ja edistyksellisyyttä maaseudulla edustaa harvinaisen sisä-wc. Se on hienovaraisesti ja yksinkertaisesti sijoitettu ikään kuin "komeroksi" eteisen pieneen tilaan. Navetta on säilyneen rakennuspäiväkirjansa ansiosta mainitsemisen arvoinen. Se on vuonna 1932 betoniitiilistä piirustusten mukaan rakennettu, ja rakennusvaiheista on jäljellä tarkat merkinnät.

Orpola liittyy sekä Kiteen että koko Suomen historiaan. Rakennuksen huvilamaisuus ja erikoiset yksityiskohdat, ja niiden säilyneisyys antavat päärakennukselle rakennushistoriallista lisäarvoa.

KULTTUURIYMPÄRISTÖN HOITO

MR

Juurikantien varrelta Tiensyrjän tila.

Rakennusperinnön hoito- ja korjausperiaatteita

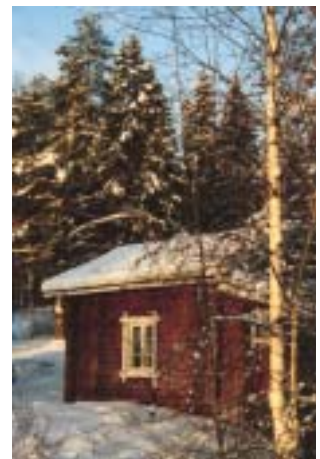
Rakennetun ympäristön hoidossa on ensiarvoisen tärkeää historiallisten, rakennustaiteellisten ja maisemallisten arvojen tunnistaminen, jottei näitä arvoja turhaan ja peruuttamattomasti menetettäisi korjaustoimenpiteiden ja muutosten myötä. Nykyään yli rajoitetuilla remonteilla ja tarpeettomilla uudistuksilla korjataan liian herkästi paljon arvokasta pois. Muun muassa historiallisia arvoja ei saa takaisin tyyli- ja materiaali-jäljitelmillä, eikä teollinen valmiste vastaa käsin tehtyä.

Mistä oikeaa tietoa?

Ennen rakentamista sääteli pitkä rakennusperinne ja saatavilla oleva materiaali sekä niukuuden periaate ja talonpoikaisjärki. Tehtiin tarkoituksenmukaista ja selkeää. Korostettiin ja koristeltiin vain olennaisimpia kohtia, ja rakennusten ja sen osien välillä oli selkeä hierarkia. Ympäristö oli jäsentynyttä ja sopusuhtaista. Nykyisin hallitsevalla rakennustarviketuotannolla on voimakas ympäristökuvaa ohjaava vaikutus. Yksipuolisen mainonnan ja rautakauppojen rakennusperintöä ymmärtämättömän neuvonnan pohjalta ihmiset tekevät ratkaisuja. Ennen erilaisia materiaalivaihtoehtoja oli vain satakunta, kun nykyään tarjolla on tuhansia. Tarvitaan melkoista asiantuntemusta ja varmuutta, jotta tämän päivän valikoimasta osaa poimia sopivimman. Vaikka tarjonta on valtava, niin usein rautakauppojen hyllyillä ei ole perinteisiä vaihtoehtoja tai epäaitoja jäljitelmiä myydään harhauttavasti aitoina. Jotta välttyisi virheiltä, kannattaa kysyä perinnerakentamiseen perehtyneen asiantuntijan apua ja lukea alan kirjallisuutta. Muun muassa Museovirastosta voi tilata edullisesti eri korjaustoimenpiteisiin liittyviä korjauskortteja.

Hoidon pääperiaatteet

Rakennetun ympäristön hoito on jatkuvaa työtä. Kun vuosittainen huolto tehdään ajallaan, vältetään raskailta ja kalliilta kertakorjauksilta ja monilta virheiltä. Jos vesikatto, räystäät ja perustus ovat kunnossa, jää rakennuksen ylläpito lähinnä kunnon tarkkailuksi. Ennen kuntoarviota ja korjausta kannattaa oppia tuntemaan talo perusteellisesti. Paikalla kannattaa asua ainakin vuosi ennen toimenpiteitä, jos se vain on mahdollista. Kuntoarviossa on tärkeää erottaa toisistaan vaurion aiheuttamat jäljet, lika ja luonnollinen kuluma eli patina. Kun vaurio on tunnistettu, ja sen laajuus arvioitu, poistetaan syy ensin, ja vasta sitten korjataan. Harkinta ja terve kritiikki ovat eduksi vanhan korjaamisessa. Kannattaa luottaa vuosisatojen ajan käytettyihin keinoihin. Uutuuksien ja perinteisistä vaihtoehdoista poikkeavien ratkaisujen tulee olla hyvin perusteltuja, jos niitä ylipäättään tarvitsee tehdä. Vanhaa tulee korjata ajan kanssa paikaten ja parsien, siten että kajotaan vain olennaisimpiin kohtiin. Anna talon historian näkyä, ja vältä tarpeettomia muutoksia, kuten edeltävien sukupolvien kuluttamien kynnysten ja lattioiden uusimista, teknisesti vaarattomien seinien ja listojen vinouksien oikomista ja vanhojen uunien poistoa.

Ennen vuorattiin päreillä myös rakennusten seiniä. Suutarinmökki Savikon- ja Kiteenlahdentien risteyksessä.

MR

Alapohjan tuulettaminen on hoidettu avaamalla keväällä "kissanluukut". Orpola, Suorlahti.

"Kengitetty" rakennus. Oikurila, Potoskavaara.

Keskeiset korjauskohdat

Rakenteiden on oltava tuulettuvia, jotta luonnollinen ilmanvaihto toimii. Liian tiiviit materiaalit, muovit ja epäorgaaniset aineet keräävät kosteutta ja ovat monen kosteusvaurion syy. Etenkin vuodenaikojen mukainen alapohjien tuulettaminen on unohdettu. Luonnonkivijalkoja on tiivistetty betonoimalla ja kissanluukut on suljettu. Yleisimpiä puu- ja hirsitalon ongelma-kohtia ovat lahovauriot nurkissa, ikkunoiden alla ja perustusten päällä. Rakennuksen alimman hirren uusiminen, "kengittäminen", on ollut aikoinaan tavanomainen toimenpide, jolla on jatkettu rakennuksen ikää vuosikymmeniksi eteenpäin. Vesikaton uusiminen on myös ollut ajoittain toistuva korjaus. Koska kattomateriaali on merkittävä maisemaan vaikuttava tekijä, tulisi se valita oikein. Konesaumattu pelti, huopa, tiili ja päre ovat hyviä ratkaisuja. Nykyisin varsin suosituiksi tulleet teräksiset tiiliprofiilijäljitelmät ovat vallanneet *kulttuurimaisemaa*. Näitä materiaalimukaelmia sekä muovitettuja peltikatteita tulisi välttää vanhojen rakennusten katoilla, sillä kova materiaali ja synteettiset värit ovat ristiriidassa kauniisti vanhenevien ja muodoiltaan "pehmentyneiden" rakennusten kanssa.

Lämpötalous

Energian säästön nimissä vanhoja taloja on lisäeristetty piloille. Sekä teknisesti että esteettisesti ratkaisut ovat yleensä kestäättömiä. Ne voivat koitua talon kohtaloksi, kun rakenteiden kosteusolosuhteet ja rakennusosien mittasuhteet muuttuvat huomattavasti. Lisäksi kohutuuttomat lisäeristyskerrokset ja ikkunoiden uusiminen 3-4-kertaisiksi lämpöikkunoiksi tulee kalliiksi, jolloin uudisrakentaminen voi tuntua kannattavammalta vaihtoehdolta. Lämpötalouden kannalta riittävä rakenteiden tiiviys on tärkeämpää kuin eristekerroksen paksuus. Katosta lämmönhukka on suurin, ja sinne voi helposti lisätä eristettä. Muuten lämpimyden parantamisessa ja vetoisuuden poistossa tärkeimpiä toimenpiteitä ovat reikien tilkitseminen sekä ovien, ikkunoiden ja seinien tiivistäminen luonnonmateriaaleilla.

Lisärakentaminen

Vanhaa taloa laajennettaessa ja muutettaessa tulisi noudattaa alkuperäistä rakennustapaa sekä käyttää samanlaisia materiaaleja. Jos vanhan asuinrakennuksen käyttöarvoa halutaan parantaa rakentamalla pesutiloja ja wc sekä lisäämällä keittiön varustetasoa, tulee uudistukset tehdä hienovaraisesti vanhaa turmelematta. Kaikki uudistukset kannattaa tehdä siten, että ne on tarvittaessa helppo poistaa. Vältä huonejärjestyksen muutoksia, ja sopeuta toiminta olemassa oleviin tiloihin. Perinteen mukaisesti osa ullakkoa voidaan käyttää lisärakentamiseen sijoittamalla sinne kammari tai kaksi. Jos ullakotila ei riitä, niin talon jatkaminen pituussuunnassa leveyden ja korkeuden pysyessä entisellään voi tulla kyseeseen. Ennenkin talonpoikaistalon kokoa on kasvatettu lisäämällä tupa tai kammareita rakennuksen jatkoksi. Tärkeää on, ettei talon jyrkää perushahmoa rikota. Vaativampi vaihtoehto on lisätilojen rakentaminen entisen rakennuksen kylkeen. Tämä ratkaisu voi sopia 1900-luvun pienehköihin ja korkeisiin talomalleihin ja huvilamaisiin ratkaisuihin. Rakennusvolyymiltaan ja suhteiltaan lisäosan tulisi olla selvästi päärakennusta pienempi. Yksityiskohtien ja väriyksen kuuluu olla sopusoinnussa kokonaisuuden kanssa. Näin laajennusosasta saadaan samalla sekä riittävän erottuva että yhteensopiva. Etsi yksityiskohdat, arkkitehtoniset piirteet ja osien väliset suhteet vanhasta rakennuksesta. Silloin pääset varmimmin hyvään lopputulokseen.

Asuinrakennus on ollut maalaismaiseman kohokohta. Etenkin maalaistalon purkaminen ja korvaaminen perinteestä poikkeavalla omakotitalojen tyyppiratkaisuilla merkitsee vauriota ja avointa haavaa maisemassa. Keinotekoinen ratkaisu on myös jättää vanha rakennus tyhjäksi "kummitustaloksi" uuden viereen. Vältä yleensäkin uudisrakentamista vanhaan pihapiiriin, sillä uudistekniikka ja materiaalien sovittaminen vanhan rinnalle on ongelmallista ja vaatii asiantuntemusta. Tee mieluummin vanhoista rakennuksista käyttökelpoisia.

Ympäristö

Rakennusten lisäksi myös koko pihapiirissä, puutarhassa ja pelloilla pätee samat hoitoperiaatteet. Mitä lähempänä olet alkuperäisiä hoitotoimenpiteitä ja ratkaisuja, sitä varmimmin vältty virheilta ja vanha *kulttuuriympäristö* säilyy.

Kunnostajan kymmenen käskyä

(Ulla Raholan kiertonäyttelystä Ihmisten talot, museovirasto 1989)

1. Älä korjaa kunnossa olevaa, älä uusi korjattavissa olevaa. Paikkaa ja kunnosta.
2. Selvitä vaurion syy ja poista se. Korjaa vasta sitten ja korjaa entiselleen.
3. Käytä samoja materiaaleja ja työmenetelmiä kuin ennenkin on käytetty. Älä kokeile uutuuksia.
4. Säilytä vanha rakenne. Ellei se olisi kelvollinen, ei talosta olisi koskaan tullut vanhaa.
5. Jos voit, asu talossasi vuosi ennen kuin ryhdyt korjaamaan sitä. Ellei talosi riitä sinulle, vaihda mieluummin taloa.
6. Älä käytä materiaaleja, joita et voi myöhemmin vaihtaa tai korjata. Älä laiminlyö huoltotöitä. Useimmat vauriot aiheutuvat huonosta hoidosta ja väärästä korjauksesta.
7. Vanhojen rakennusten kauneus on niiden herkästi turmeltuissa mittasuhteissa. Lämpötaloudelliset korjaukset eivät saa määrätä rakennuksen ulkonäköä. Useimmiten riittää seinärakenteiden tiivistäminen ja yläpohjan lisäeristys.
8. Hyväksy epäsäännöllisyyksiä, mutkia ja vinoutta, pientä epäkäytännöllisyyttä. Hyväksy tyylikerrostumia ja vanhanaikaisia ratkaisuja.
9. Hylkää tyyl- ja materiaali-jäljitelmät. Hylkää haaveet alkuperäistämisestä. Muutokset ovat osa rakennuksen historiaa. Palauttaminen onnistuu vain harvoin.
10. Jos sinulla on varaa rikkoa näitä käskyjä, sinulla on varaa rakentaa mielesi mukaan uusi talo. Kenelläkään ei ole varaa väittää, että satavuotias talo olisi huonosti rakennettu.

MR

Kiinteät muinaisjäännökset ja niistä huolehtiminen

Tutkimushistoria

Ensimmäiset Pohjois-Karjalaa koskevat arkeologiset selvitykset tehtiin 1800-luvun loppupuolella. Tuolloin Muinaismuistoyhdistyksen stipendiaatit kiersivät maakuntia keräten muinaislöytöjä sekä paikallista perimätietoa. 1930-1960-luvuilla maakunnan alueella suoritettiin joitakin tutkimuskaivauksia, erityisesti keskittyen kivikauden tutkimiseen. Varsinainen pohja arkeologiselle tutkimukselle Pohjois-Karjalassa luotiin kuitenkin 1960-1970-luvuilla, jolloin Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön varoilla ja organisoimana järjestettiin arkeologinen perusinventointi jokaiseen pohjoiskarjalaiseen kuntaan. Valitettavasti kuitenkin tätä inventointia ei voida enää pitää kattavana. Maakunnassa viime vuosikymmeninä tehtyjen tutkimuskaivausten ja erilaisten pienimuotoisten inventointien ja tarkastusten tulosten perusteella uuden perusinventoinnin organisoiminen maakuntaan on tärkeää.

Kiteellä

Kiteellä on suoritettu arkeologinen inventointi vuonna 1963. Tuolloin Kiteeltä tunnettiin kolme kivikautista asuinpaikkaa, parisenkymmentä kivikautista irtolöytöä, yksi rautakautinen irtolöytö sekä kaksi epämääräistä rökkiökohdetta. Tällä hetkellä kaupungin alueelta tunnetaan 40 kiinteää muinaisjäännöstä. Näistä 19 on kivikautista asuinpaikkaa, kuusi pyyntikuoppakohdetta, viisi historiallisen ajan asuinpaikkaa, neljä historiallisen ajan kalmistoa, kolme varhaismetallikautista asuinpaikkaa, kaksi ajoittamatonta rökkiökohdetta (joista toinen on ns. Pajarin hauta) sekä yksi varhaismetallikautinen rökkiökohde. Kiteellä arkeologista tutkimustoimintaa on ollut suhteellisen paljon verrattuna Pohjois-Karjalan alueen tilanteeseen yleensä. Kuitenkaan koko kuntaa ei ole vielä systemaattisesti inventoitu.

Laki

Kaikki kiinteät muinaisjäännökset eli *arkeologiset kohteet* on rauhoitettu sellaisinaan muinaismuistolain mukaan. Niiden kaivaminen, peittäminen ja muu niihin kajoaminen on lailla kielletty. Lain suojaamia kiinteitä muinaismuistojäännöksiä ovat mm. muinaiset hautaröykkiöt, kalmistot, asuinpaikat, kalliomaalaukset, uhrikivet ja huomattavien rakennusten rauniot. Suoraan lain nojalla rauhoitettuja ovat myös yli 100 vuotta vanhat hylt. Muinaisjäännöksistä tulee ilmoittaa museovirastoon.

Hoidosta

Museovirasto hoitaa ja valvoo muinaisjäännöksiä Suomessa. Käytännössä hoidon tulisi olla yhteistyötä museoviraston ja maanomistajan kanssa. Tavoitteena on että maanomistaja jatkaa aloitettua hoitoa museoviraston valvonnassa. Neuvoa alan asioissa voi kysyä myös maakuntamuseosta. Kaikessa maankäytön suunnittelussa on tärkeää huomioida mahdolliset arkeologiset löydöt. Jos maankäyttöhanke koskee muinaisjäännöskohdetta, on rakennuttaja, pieniä yksityisiä hankkeita lukuun ottamatta, velvollinen korvaamaan tarvittavat tutkimukset. Kunkin muinaisjäännöstyyppin säilyminen edellyttää sille sopivaa hoitomenetelmää. Kyseiset paikat ovat usein myös luonnon ja maiseman osalta arvokkaita alueita, ja niihin soveltuvat yleensä samat hoitoperiaatteet kuin *perinnemaisemien* kohdalla. Pääasiassa hoito on muinaisjäännösten kunnostamista raivaamalla säännöllisin väliajoin peittävä kasvillisuus, jotta kohde pysyisi näkyvillä. Hoidossa tulisi huomioida eri kulttuurihistoriallisten kerrostumien vuorovaikutus. Siksi hoitoalue käsitetäänkin kohteen ja sen välittömän ympäristön sekä suoja-alueen muodostamaksi maisemalliseksi kokonaisuudeksi. Hoidon tarkoitus ei ole museoida kohdetta, vaan saada säilymään eri aikakausina ihmisen toiminnan tuloksena syntyneet jäljet ja merkit.

Maaseutumaiseman hoito

Maaseutumaiseman tulevaisuus ja luonnon arvo turvataan parhaiten maataloustuotantoa jatkamalla. Maaseutumaisema on syntynyt viljelyn, laiduntamisen ja niiton ansiosta. Avoin peltomaisema on ollut tärkein kulttuurimaiseman tunnusmerkki maaseudulla. Perinnemaisemat kuten niityt, hakamaat ja metsälaitumet, kaskikoivikot sekä metsien ja vesistöjen reunavyöhykkeet, puu- ja metsäsaarekkeet, ojien ja teiden pien-tareet lisäävät luonnon ja maiseman monimuotoisuutta. Niihin on syntynyt tunnusomainen ja rikas kasvi- ja eläinlajistonsa. Näiden ympäristöjen hoidon tarve huomataan usein vasta kun perinteisestä maankäytöstä on luovuttu. Maatalouden rakenne-muutoksen seurauksena maaseutu ympäristöä uhkaavat monet tekijät. Tehomaatalous köyhdyttää ympäristön lajirunsausta, ja suunnittelemattomat tie-, voimalinja- ja raken-tamishankkeet voivat muodostua maisemavaurioiksi. Laiduntamisen ja niiton loppu-minen sekä peltojen paketointi ovat muuttaneet radikaalisti maisemaa. Umpeenkasva-misen ja metsittämisen seurauksena maisemakuva sulkeutuu.

Arvokkailla kulttuurialueilla ja kyläkeskuksissa avoimet näkymät ja *perinnemaisemat* tulisi säilyttää. Etenkin tienvarsinäkymät ovat keskeisiä, sillä **tiemaisema** on *kulttuurimaiseman* runko, mistä käsin ympäristö usein koetaan ja tarkastellaan. Turhaa teiden oikomista, leven-tämistä ja päälylytämistä on vältettävä. Reunakasvillisuuden poisto tienpien-tareelta, puuston harvennus ja näkymien avaaminen vesistöön, pelloille ja myös metsän sisään sekä maisema-huippukohtiin ovat huomattavia maisemanparannustöitä.

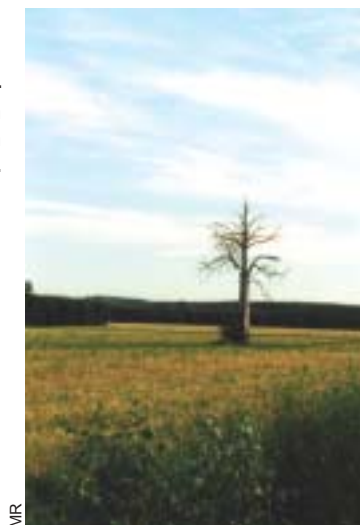
Viljely on **peltomaiseman** parasta hoitoa. **Puu- ja metsäsaarekkeet**, joissa voi olla kivi-kasoja ja kalliopaljastumia, antavat peltomaisemalle lisäarvoa. Ne eivät vaadi erityistä hoi-toa. Laiduntaminen on niille luonteva käyttö. Erilaiset **reunavyöhykkeet** ja **suoja-alueet** pel-lon, metsän ja vesialueiden rajalla toimivat ekologisina käytävinä monille eläinlajeille ja lin-nuille. Pellon ja metsän yhtymäkohta voi vaihtaa ja pehmentää kesällä kukoistavilla reuna-niityillä ja lehtipuilla. Alueet voi raivata ja niittää heinäkuun lopulla kukinnan ja pesintäajan jälkeen. Riittävän suuret (min. 15 m) suojavyöhykkeet pellon ja vesistöjen välissä ovat välttä-mättömiä, sillä ne sitovat ravinteita ja vähentävät vesistöjen kuormitusta. Ranta-alueita voi-daan hoitaa niittämällä ja laiduntamalla. Myös talousvesikaivojen ympärillä tulisi olla noin 3 metrin suoja-alue. Nykyään harvinaisiksi käyneet **avo-ojat** ja **kosteikot** ovat olleet hyviä suojavyöhykkeitä ja lajirikkaimpia alueita. Niitä voidaan palauttaa ja rakentaa kaivamalla ja patoamalla. Hoidoksi riittää ruoppaus, ja lietteen voi käyttää pellolla. Vesialueiden läheisyydessä ei saa käyttää lannoitteita ja torjunta-aineita. Pellon, metsän ja vesistön liitoskohdat ovat myös maiseman kokonaiskuvan kannalta tärkeitä tekijöitä. Niistä riippuu paljolti kuinka luontevasti ja harmonisesti maiseman osa-alueet liittyvät toisiinsa. Metsät rajaavat usein kult-tuurimaisemaa, joten **metsän silhuetin** yhtenäisyys on erityisen tärkeää. Avohakkuuta ei saisi tehdä rantojen, soiden ja peltojen reunavyöhykkeillä ja lakialueilla.

Viljelyksille tulee jättää yhden metrin levyinen piennar valtaojan varrelle. Piennar estää ja vähentää ravinteiden ja haitallisten aineiden kulkeutumista. Se antaa monimuotoisen elinympäris-tön luonnonvaraisille eläimille, kasveille ja muille eliöille.

Koivikon mailta.

Honkapellon mänty. Rauhoitettu puu maamerkinä 6-tien ja Puhokseen johtavan tien risteyksen paikkeilla.

MR

Niityt ovat syntyneet laiduntamisen ja talvirehun niittämisen seurauksena. Ne jaetaan kosteusolosuhteidensa mukaan tuoreisiin, kosteisiin ja kuiviin niittyihin eli ketoihin. Kullakin on tyypillinen kasvilajistonsa. Niitä hoidetaan niittämällä ja laiduntamalla. Nurmikon ja pellon voi muuttaa halutessaan niityksi muutamassa vuodessa. **Hakamaat** ja **metsälaitumet** ovat myös syntyneet laidunnuksen tuloksena, ja ne saadaan säilymään myös laiduntamalla. Hakamaa on puustoista aluetta, jossa on aukko paikoilla niittymäisiä laikkuja. Laiduneläinten syödessä puuston alimpia oksia ja lehtiä metsä on muuttunut läpinäkyväksi. Metsälaidun on taas metsäistä aluetta, jossa ei yleensä ole avoimia paikkoja. Otettaessa vanhat laitumet uudelleen käyttöön tarvitaan puiden ja pensaiden raivausta ja alueen aitaamista. Laiduntaminen on helppo tapa hoitaa perinnemaisemaa. Naudat, lampaat, hevoset ja vuohet ovat parhaita maiseman hoitajia. Eri eläinten yhteislaidunnus on edullista tasaisen kulutuksen ja hylkylaikkujen vähäisyyden vuoksi. Naudat sopivat erinomaisesti rantaniityille. Hevoset puolestaan siistivät nautojen jättämät hylkylaikut, mutta liikkuvuutensa vuoksi ne eivät sovi hyvin herkille alueille. Lampaat ja vuohet ovat tehokkaita vesakkoisten ja pensoittuvien alueiden hoitoon.

Puut joko yksittäin, ryhmissä tai rivissä voivat olla maisemansa huomattavia kiintopisteitä. **Puukujat** ja pihapiirien komeat **kuusiaidat** osoittavat tilakeskuksien sijainnin. Ne antavat suojaa ja vähentävät tuulisuutta. Niitä voidaan korostaa raivaamalla ympäristöä ja leikkaamalla vaurioituneita oksia. Lisäksi laidunalueita reunustavat **pistoidat** ja pelloilta raivatut **kiviaidat ja -kasat** ovat olleet olennainen maisematekijä maaseudulla.

Suurissa maansiirtotöissä, muun muassa soranotossa ja tieleikkauksissa syntyy merkittäviä maiseman häiriötekijöitä, **maisemavaurioita**. Töiden suunnittelussa tulisi ennakoida mahdolliset näkymät tielle, asutukseen ja ulkoilualueille. Paikkojen jälkihoito on tärkeää. Maisemointi ympäröivään maastoon tapahtuu rinteitä ja reunoja loiventamalla, syvänteitä täyttämällä ja tasoittamalla, mahdollisesti kasvillisuutta ja puita istuttamalla sekä pintamaata lisäämällä kasvien juurtumisen edistämiseksi.

MR

Hakamaalaidun on kotieläinten laiduntamista varten metsämaasta aidalla erotettu alue. **Metsähaat** ovat sopivia lampaiden laidunalueita. Laitumella kulkevat eläimet ylläpitävät ja lisäävät luonnon monimuotoisuutta. Viikatteiden, kaskituliin ja karjan avulla voidaan edistää hakamaiden ja niittyjen muodostumista. Koivikon mailta.

KITEEN KULTTUURIYMPÄRISTÖN TILA

MR

Kooste kulttuuriympäristön tilasta

Kulttuuriympäristön nykytilan arviointi ja tulevaisuuden ennakointi voidaan hahmottaa esimerkiksi nelikenttäjaottelun avulla. Tällä työmenetelmällä on kartoitettu Kiteen ympäristön nykyhetken vahvuudet ja heikkoudet sekä tulevaisuuden mahdollisuudet ja uhkatekijät. Tuleva kulttuuriympäristön tila riippuu paljolti siitä kuinka nykytilannetta pystytään korjaamaan ja ohjaamaan kehitystä haluttuun suuntaan.

Esitetyt luettelot ovat syntyneet yhteistyön pohjalta. Ne ovat yhteenveto asukaskyselyistä ja kyläiltoista saaduista vastauksista sekä ohjausryhmän ja toimittajan tekemistä havainnoista. Lueteltuja asioita ei ole voitu esittää tärkeysjärjestyksessä, sillä ympäristösuhde on aina yksilöllinen, ja se on riippuvainen kokijan arvomaailmasta.

PKM

Suomen suurin ja vanhin lehtikuusimetsä liittyy Puhoksen teollisuushistoriaan. Tässä metsä on vielä nuorehkoa.

Nykytilanne

Vahvuudet

- kaunis ja monipuolinen luonto
- näköalapaikat ja kauniit maisemat (etenkin harjut ja rannat)
- erä- ja luontopolut
- Laatokan suotuisa vaikutus paikalliseen ilmastoon
- vesiyhteydet sisämaahan ja merelle (sijainti Saimaan vesistön varrella)
- itäisen ja läntisen kulttuurin kohtaamispaikka
- kulttuuriympäristön pitkä ikä
- kulttuurikerrostumien runsaus
- vahvoja kulttuurialueita (tunnetuimpia Kiteenlahti, Puhos)
- voimakas talonpoikauskulttuuri
- peltomaisemat (erityisesti kaupungin keskustassa ja sen tuntumassa)
- maakunnallisesti merkittävä teollinen menneisyys
- vanhat arvorakennukset
- tietotekniikkaa hyödynnetään tiedon tallennuksessa
- arkeologisia kohteita on kartoitettu
- perinnemaisemia on kartoitettu
- rakennusinventointia on jatkettu
- ympäristötietoisuus on lisääntynyt
- asukkaiden kiinnostus kulttuuriympäristöä kohtaan on kasvanut

Heikkoudet

- umpeutuneet näkymät, peltojen, tienvarsien ja rantojen vesakoituminen
- peltojen metsittäminen
- vesien rehevöityminen (matalat vedet kasvavat umpeen)
- hoitamattomat maisemat ja tieleikkaukset
- perinnemaisemat häviävät (niityt, kedot, hakamaat, ahot ja kaskimetsät)
- kulttuuriympäristökokonaisuudet häviävät
- kunnostamattomat rakennukset ja pihapiirit
- uudempaa rakennusperintöä ei arvosteta (etenkin 30-luvun jälkeisiä vuosikymmeniä)
- kulttuuriympäristöön sopimattomat uudisrakennukset
- toiminnallisesti ja liikenteellisesti keskeiset paikat eivät ole edustavia (keskustan "laatikkorakennukset" ja asemanseutu)
- uudet rakennustavat ja materiaalit ovat vallitsevia
- perinteisestä rakentamisesta ja materiaaleista ei ole riittävästi tietoa
- korjausneuvonta on puutteellista
- korjausavustukset ovat pieniä ja niitä jaetaan liian vähän
- inventointien päivitys ei ole suunnitelmallista
- kielteiset ennakoasenteet
- oman ympäristön arvoja ei tunnisteta
- uutuusarvo ja käyttöarvo korostuvat kulttuuri- ja esteettisten arvojen kustannuksella
- perinteinen korjaus mielletään kalliiksi ja työlääksi
- elinkeinorakenteen muutos (taantuva maatalous)
- yksipuolistunut ikärakenne
- maaseutu autioituu
- palvelujen niukkuus (muualla kuin keskustassa)
- turvaton liikenne (etenkin 6-tie)

Tulevaa

Mahdollisuudet

- asenteet ja arvot ovat muuttumassa
- ympäristön laatu aletaan oivaltaa voimavarana (asumisessa, elinkeino- ja matkailualalla)
- alan koulutuksen ja tiedotuksen lisääntyminen
- yhteistyön ja –toiminnan lisääminen
- kulttuuriympäristökasvatus (kouluissa, työpaikoilla, tiedotusvälineissä)
- kulttuuriympäristötapahtumat (retket, talkoot, yhteinen vapaa-ajanvietto)
- aktivoitunut kylätoiminta
- kyläkirjojen laadinta
- tietotekniikan hyödyntäminen tiedon tallennuksessa, muokkaamisessa ja päivityksessä
- aluearkkitehtitoiminta
- kaavoituksen ajantasaistaminen
- kulttuuriympäristöarvot huomioidaan aina ympäristön suunnittelussa, kehittämisessä ja rakentamisessa
- avustus- ja tukimuotojen kehittäminen kulttuuriympäristön säilyttämistä ja hoitoa suosiviksi
- neuvonnan kehittäminen

Uhat

- ikärakenteen muutos jatkuu, “nuoret muuttaa pois ja toiset vanhenee”
- palvelut vähenevät entisestään
- taantunut maaseutu
- laajeneva ympäristön “pusikoituminen” ja maisemien umpeutuminen
- peltojen metsittäminen “maaseutu muuttuu erämaaksi”
- vanhojen rakennusten rappeutuminen
- perinteisen rakennuskannan, kylämiljöön ja historiallisten kerrostumien häviäminen
- perinteisten korjaustapojen unohtuminen ja taitajien puute
- asiantuntijoiden ja neuvonnan puute
- rakennustarviketeollisuus tarjoaa ja mainostaa vain uudisrakentamiseen soveltuvia vaihtoehtoja
- uutuudet, muoti-ilmiöt, massakulttuuri ja vieraat vaikutteet omaksutaan kriittittömästi
- maaseudun ja kaupungin rakennustapa ja -tyyli yhtenäistyy
- identiteettittömyys, paikalliset ominaispiirteet häviävät
- eri tahojen sitoutumattomuus
- kulttuuriympäristöä vähättelevä asenne
- ristiriitaiset arvomaailmat ja näkemykset
- ratkaisuja ei tehdä ympäristöperusteisesti
- välittömät taloudelliset arvot ovat ympäristöarvojen edellä
- kulttuuriympäristöstä piittaamaton maankäyttö ja rakentaminen
- suunnittelematon haja-asutus
- kaavallista rakennussuojelua ei sovelleta
- määräysten ja tukiehtojen ristiriitaisuus, “ei kannata pitää yllä kulttuuriympäristöä”
- kulttuuriympäristöön kohdistettujen varojen puute
- inventointiaineistoa ei osata hyödyntää

Kunnan ominaispiirteet ja ohjeistus

Maisemallisia pääteemoja

Kiteetä voidaan luonnehtia Pohjois-Karjalan harjujen kunnaksi. **Toisen Salpausselän harju-alueet** hallitsevat kunnan yleisilmettä, sillä valtatie 6 kulkee harjuselännettä pitkin. Kuva kunnasta muodostuu pitkälti läpi- ja sisäänkulkuväylien tiemaisemista. Tämän ympäristön hoitoon kannattaa kiinnittää erityistä huomiota, sillä tiellä on paljon kulkijoita. Harjumaiseman ja sen komeiden hongikoiden säilyttäminen sekä hoidettujen peltoaukeiden ja maatilakeskusten edustavuus luo koko kunnasta myönteistä kuvaa.

Kiteenlahden seutu on valtakunnallisesti merkittävää historiallista *kulttuurimaisemaa*, jonka luonnon tarjoamat puitteet ovat vertaansa vailla. Kaunista pelto-, perinne- ja *luonnonmaisemaa* voi nähdä Kiteen itäisen sisäänkuloreitin varrella. Nämä maisemakokemukset antavat koko kaupungille voimakkaan positiivisen ja yksilöllisen leiman. Tämän aluekokonaisuuden maisemalliset ja kulttuuriarvot on turvattava käyttämällä aluetta vain perinteisen hengen mukaan.

Ensimmäisen ja toisen Salpausselän välillä on laajoja **vaaramaisema-alueita**. Tieverkoston varteen viljaville paikoille on syntynyt vaarataloja. Pienten tilojen kannattavuus EU-maatalouden massatuotantovaatimusten myötä on kuitenkin heikentynyt, ja näitä seutuja uhkaa autoituminen. Vaarapeltojen luontainen ravinteikkaus voitaisiin hyödyntää erikoistumalla muun muassa luomu-, mauste- ja yrttiviljelyyn. Näin kauniit vaaramaisemat pysyisivät asuttuina ja elinvoimaisina.

Kunnan arvokkaimmat alueet liittyvät yleensä **vesistöihin**. Pitäjä on ollut jo kauan vesireittiensä ansiosta yhteydessä avaraan maailmaan. Vanha karjalaisten kauppareitti on kulkenut Laatokalta Pohjanmaalle. Saimaan kanavan rakentaminen on puolestaan mahdollistanut meriyhteyden Suomenlahdelle. Toisen Salpausselän länsipuolella kunta kuuluu Järvi-Suomen vaikutuspiiriin. Oriveden ja Pyhäjärven suuret selät sekä rantojen ja saarien runsaus korostavat kunnan kesäistä miellyttävyyttä. Kyseiset alueet ovatkin perinteikästä huvila-alueetta, sillä ensimmäisen polven huvilayhdyskunta on syntynyt seudulle jo edellisen vuosisadan vaihteessa. Perinteisten vesireittien elvyttäminen ja ranta-alueiden kehittäminen sisältävät matkailun ja virkistykseen kannalta houkuttelevia mahdollisuuksia.

Kirkko ei enää hallitse keskustakuvaa, vaan liikenne sekä liike-elämän rakennukset ja rakenteet.

Kunnan tunnuksia

“Kirkostaan paikkakunta tunnustetaan,” niin myös Kiteen kaupunki. Kirkot ovat olleet paikkakunnan tunnusmerkkejä ja identiteetin perusta. Kotikirkosta on ennen ollut tapana pitää kuvaa seinällä. Edelleen Kiteellä monessa vanhassa talossa on kuva **Kiteen kirkosta**. Vaikka modernismin ja yleisen arvomuutoksen myötä liike-elämän keskus on vienyt huomiota hengellisiltä paikoilta, niin vanhat kirkot ovat edelleen paikkakunnan huomattavimpia rakennuksia. Ne sijaitsevat arvokkaalla paikalla ja ovat rakennuksina yksilöllisiä. Kiteen kirkon asemaa kaupunkikuvassa voitaisiin korostaa raivaamalla sekä lähiympäristöä että niitä näköalapaikkoja, joilta näkymät ulottuvat kirkonmäelle.

Kaikkialla kunnan alueella tapaa **lehtikuusia** sekä kulttuuri- että *luonnonmaisemassa*. Piha-puina ja kujina ne ovat olleet hyvin suosittuja. Kiteeltä löytyy myös maamme suurin yhtenäinen lehtikuusimetsä, jonka historia liittyy kiinteästi paikkakunnan tapahtumiin. Lehtikuusi voitaisiin tehdä tunnetuksi juuri kiteeläisenä materiaalina jalostamalla siitä erilaisia käsi- että puuteollisuustuotteita.

Onnistunutta uudisrakentamista sekä traditioon pohjautuvaa että täysin modernia.

MR

Kaukomaisemassa Kiteen kirkko on säilyttänyt edelleen hallitsevan asemansa.

Painopistealue

Kunnan keskelle, **Kiteen keskustaajaman, Puhoksen ja Muljulan välille** muodostuu selkeä asutuksen, liikenneyhteyksien, teollisuuden ja kulttuurihistorian painopistealue. Tämän keskittymän varaan voidaan luontevasti sitoa muu osa kunnasta ja sen hyvinkin erityyppiset alueet. Valtatie-6, rautateiden ja Puhoksen sataman kautta alueelta on hyvät yhteydet muuhun valtakuntaan.

Kiteen keskusta on noin 6 000 asukkaan taajama, johon on keskittynyt yli puolet kunnan asukkaista. Sen sijainti on vähän sivussa valtavylistä, mutta etuna on välttyminen läpikulku-liikenteen haitoilta. Liikenteellisistä syistä keskustan laajentuminen kannattaisikin ohjata kohti valtavyliä, Tolosenmäen ja Niinikummun suuntaan. Etenkin Tolosenmäen asemanseudun maisemallinen kehittäminen, ja sen kiinteämpi yhteys keskustaan olisi suotavaa kaupungin ilmeen ja keskustan saavutettavuuden kannalta. Onhan asemanseudun antama kuva paikkakunnasta aina käyntikortti vierailijoille. Keskustan maaseutumaisen kaupunkikuvan lähtökohta on hyvin haasteellinen. Toisilleen vastakkaisia ominaisuuksia sisältävä vanha maaseutumainen ja uusi kaupunkimainen ympäristö tulisi yhdistää tasapainoiseksi kokonaisuudeksi. Siinä tulisi toteutua yhdenmukaisuus riittävän vaihtelun puitteissa. Uudisrakentamisen yleisimpänä vaarana on joko yksitoikkoisen tai liian monimuotoisen ympäristön syntyminen. Etenkin uudet asuinalueet ja lähiöt ovat liian samanlaisia ja rationaalisia. Niissä ei ole riittävää vaihtelua. Alueilla, joista on poistunut vanhaa rakennuskantaa, näkee usein tyyliä ja materiaaleiltaan liian ristiriitaista rakentamista, sekavaa monitoikkoista ympäristöä. Näiltä alueilta puuttuu puolestaan yhdenmukaisuus. Uudisrakentamisessa tulisi lisäksi välttää suuria rakennusmassoja ja -korkeuksia, ettei ympäristön maaseutumainen pienipiirteisyys ja herkkyys häviä. Riittävä rakennusväljyys, pellot ja puistot, luonto yleensä, lisäävät rakennetun ympäristön sietokykyä erilaisuuden suhteen.

Kiteellä on aineksia kehittyä kauniiksi **viherkaupungiksi**. Arvokas Kiteenlahden-Savikon kulttuurialue keskustan tuntumassa tulisi ehdottomasti rauhoittaa kaikilta kasvupaineilta sekä rakentamisen että liikennevirtojen suhteen. Se voitaisiin kytkeä puistojen ja kevyen liikenteen reittien avulla upeaksi kulttuurimaisemareitistöksi keskustan komeiden ranta- ja harjualueiden kanssa. Etappeina ja levähdyspaikkoina matkan varrella olisivat monet näköalapaikat ja kulttuurihistorialliset kohteet. Kiteen keskustan **peltoalueet** ovat arvo sinänsä, sillä ne antavat **maaseutukaupungille** viehätysvoimaa ja tunnistettavuutta maamme pikkukaupunkien joukossa. Kiteen kaupungissa voidaan kuulla sanottavan, että "oikastaanko pellon poikki". Tämä kiteeläisten koulupoikien kommentti heijastaa hyvin elämää Kiteen keskustassa vielä 2000-luvun puolella.

Oikopolku Ison Pappilan pellolla.

MR

RAHOITUS, LAINSÄÄDÄNTÖ JA SOPIMUKSIA

Rahoitus ja yhteistyötahot

Rakennetun ympäristön hoitoa tukevat avustuksien ja korkotukilainoin monet eri tahot. Korjauskustannuksista voi saada myös verovähennyksiä. Avustus- ja tukimuodot edellyttävät yleensä myös hakijalta omaa rahoitusosuutta hankkeen koosta, rahoitustarpeesta ja tukimuodosta riippuen.

Ympäristöministeriö myöntää **rakennusperinnön hoitoavustuksia**. Niitä myönnetään yleensä kaavalla suojeltuihin tai muuten säilytettäväksi tarkoitettuihin kohteisiin, joilla on yleistä kulttuurihistoriallista merkitystä. Kohde voi olla yksittäinen rakennus tai rakennettu ympäristö merkittävällä maisema-alueella. Avustusta annetaan työ- ja materiaalikustannuksiin sekä selvityksiä ja suunnitelmia varten. Avustuksia voivat hakea yksityiset, yhteisöt ja kunnat. Hakuaika on syksyisin. **Yleiskaava-avustusta** voi saada kunta, joka on laatimassa yleiskaavaa mm. kulttuuriympäristön, rakennetun ympäristön, maiseman tai luonnonsuojelun kannalta merkittävälle alueelle. Ympäristöministeriö rahoittaa myös **aluearkkitehtikokeilua**, jonka avulla on voitu antaa asiantuntija-apua mm. korjausrakentamiseen. Paikallinen yhteystaho on Pohjois-Karjalan ympäristökeskus/alueiden käyttö.

Museovirasto myöntää **entistämisavustuksia** kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten hoitoon, ensisijaisesti rakennussuojelulla suojeltuihin kohteisiin, sisätilojen korjauksiin, museoihin tietyin rajoituksin sekä julkisivujen korjauksiin tapauksissa, joissa kohteen arvo on merkittävä. Hakija voi olla yksityinen, yhteisö tai kunta. Hakuaika on vuosittain syyskuun loppuun mennessä. Paikallinen yhteystaho on Pohjois-Karjalan museo.

Valtion asuntorahasto myöntää **peruskorjauslainoja**, joita voidaan saada korotettuna kulttuurihistoriallisesti arvokkaille rakennuksille. Lisäksi **korjausavustuksia** voi saada **vanhusten ja vammaisten asuntoja varten**. Tukea voi hakea yksityiset, yhteisöt ja kunnat. Hakuaika määritellään vuosittain. Paikallisena yhteystahona on kunnan asuntosihteeri tai rakennustarkastaja.

Suomen kotiseutuliitto myöntää **avustuksia seurantalojen** sekä muiden kansalaistoimintaan tarkoitettujen rakennusten kunnostamiseen ja niihin liittyvien piha-alueiden parantamiseen. Hakuaika on vuosittain syyskuun loppuun mennessä. Avustusta haetaan Suomen kotiseutuliitolta.

Kirkkohallitus myöntää **avustuksia ja tukilainoja kirkkojen, seurakuntatalojen ja pappiloiden korjaus- ja rakentamistöihin**.

Maa- ja metsätalousministeriö antaa **maaseutuelinkeinolain nojalla tukea** ympäristönsuojelutoimien lisäksi maatalousmaiseman ja maatalouskäytössä olevien asuin ympäristöjen hoitoon, perinneympäristön vaalimiseen sekä kulttuurihistoriallisesti tai rakennustaiteellisesti arvokkaiden rakennusten korjaukseen. Tukea myönnetään pääasiallisesti vain henkilöille, jotka ainakin osaksi saavat toimeentulonsa maaseutuelinkeinosta. Yhteystahoja ovat Pohjois-Karjalan TE-keskus / maaseutuosasto ja Maaseutukeskus sekä kunnan maaseutusih-teeri. **Lisäksi kestävä metsätalouden rahoitustukea** on mahdollista saada metsäluonnon hoitohankkeen suunnitteluun ja toteutukseen paikalliselta metsäkeskukselta.

MR

Maatalouden erityistukea voi saada mm. alkuperäisrotujen kasvattamiseen. Jaatilan itäsuomalaisia kyyttökarjanautoja, Niinikumpu.

Työministeriö myöntää **työllisyysperusteista valtion apua** kuntien, kuntainliitojen ja muiden yhteisöjen investointeihin. Yhteystahoja ovat paikallinen *työvoimatoimisto* sekä *TE-keskus/työvoimaosasto*.

Muita tukia

Yritysten ja yhteisöjen tuet on tarkoitettu esimerkiksi työpaikkojen luomiseen ja investointeihin (*Pomo, Leader, Maakunnan kehittämisrahasto*).

EU-tuella voidaan toteuttaa erilaisia kulttuuriympäristö- ja maisemanhoitohankkeita. Ne voivat olla laajoja useita kuntia käsittäviä, kyläkohtaisia tai yksittäisiä hankkeita (*EU:n rakennerahastot, Aluekehitysrahasto EAKR, sosiaalirahasto ESR, Maatalouden ohjaus- ja tukirahasto EMOTR, Kalatalouden ohjausrahasto KOR, Euroopan investointipankki EIP*).

Keskeistä lainsäädäntöä ja sopimuksia

Suomi on jo 1950-luvulta lähtien sitoutunut noudattamaan erilaisia kulttuuriympäristöjä koskevia kansainvälisiä sopimuksia. Ne luovat yleisen linjan, jota sopijavaltiot kukin tahollaan noudattavat. Viime vuosina kulttuuriympäristön merkitys on entisestään lisääntynyt, mikä näkyy myös Suomen kansallisissa ohjelmissa ja mm. uudistetussa lainsäädännössä.

Perustuslaki 20§ (1999) "Vastuu luonnosta ja sen monimuotoisuudesta, ympäristöstä ja kulttuuriympäristöstä kuuluu kaikille. Julkisen vallan on pyrittävä turvaamaan jokaiselle oikeus terveelliseen ympäristöön sekä mahdollisuus vaikuttaa elinympäristöön koskevaan päätöksentekoon."

Maankäyttö- ja rakennuslaki 1§ (uudistettuna 2000) "Tämän lain tavoitteena on järjestää alueiden käyttö ja rakentaminen niin, että siinä luodaan edellytykset hyvälle elinympäristölle sekä edistetään ekologisesti, taloudellisesti, sosiaalisesti ja kulttuurisesti kestävää kehitystä. Tavoitteena on myös turvata jokaisen osallistumismahdollisuus asioiden valmisteluun, suunnittelun laatu ja vuorovaikutteisuus, asiantuntemuksen monipuolisuus sekä avoin tiedottaminen käsiteltävinä olevissa asioissa."

Rakennussuojelulaki 1§ (1985, viimeiset muutokset 2000) "Kansallisen kulttuuriperinnön säilyttämiseksi suojellaan kulttuurikehitykseen ja historiaan liittyviä rakennuksia, rakennusryhmiä ja rakennettuja alueita siten kuin tässä laissa säädetään."

Muinaismuistolaki 1§ (1963) "Kiinteät muinaisjäänökset ovat rauhoitettuja muistoina Suomen aikaisemmasta asutuksesta ja historiasta. Ilman tämän lain nojalla annettua lupaa on kiinteän muinaisjäänöksen kaivaminen, peittäminen, muuttaminen, vahingoittaminen, poistaminen ja muu siihen kajoaminen kielletty."

Euroopan neuvosto

- *Pariisin sopimus* eli Euroopan kulttuuriyleissopimus (1954)
- *Granadan sopimus* eli yleissopimus Euroopan rakennustaiteellisen perinnön suojelemisesta (1985)
- *Maltan sopimus* eli sopimus Euroopan arkeologisen perinnön suojelemisesta (1992)
- *Euroopan maisemien yleissopimus* (2000)

Euroopan yhteisö

- *Amsterdamin sopimus* eli sopimus kansallisen ja yhteisen kulttuuriperinnön vaalimisesta ja kehittämisestä (1999)

UNESCO

Unescon maailmanperintökomitea pitää yllä maailmanperintöluetteloa, jossa Suomesta on mukana 5 kohdetta (Vanha Rauma, Suomenlinna, Petäjäveden kirkko, Verlan puuhiomo ja pahvitehdas Jaalassa sekä pronssikautinen hautaröykkiökokonaisuus Sammallahtenmäki Ala-Satakunnan Lapissa).

- *Haagin sopimus* eli yleissopimus kulttuuriomaisuuden suojelusta mahdollisen aseellisen selkkauksen yhteydessä (1954)
- *Maailmanperintösopimus* eli yleissopimus maailman kulttuuri- ja luonnonperinnön/-varojen suojelemisesta (1972)

ICOMOS

- *Venetsian julistus* eli julistus monumenttien suojelusta ja restauroinnista (1964)
- *Firenzen julistus* eli julistus historiallisten puistojen ja puutarhojen suojelusta (1982)
- Julistus historiallisten kaupunkien ja kaupunkimaisten alueiden suojelusta (1987)
- Julistus arkeologisen perinnön suojelusta ja hoidosta (1990)

YK:n ympäristö- ja kehityskonferenssi

- *Rion sopimus* eli *Agenda 21*, sopimus kestävän kehityksen tavoitteista, johon kuuluu myös kulttuuriympäristön hoito (1992)

KÄSITTEITÄ JA SANASTOA

(löytyvät tekstistä kursivoituna)

Arkeologinen kohde (ks. kiinteä muinaisjäänös). Ihmisen toimesta syntyneet vanhat rakenteet, muodostumat, kerrostumat, merkit, jäljet ja tapahtumapaikat. Tavallisesti kyseessä on vanha asuinpaikka tai hauta, joskus vaikka uhrikivi, uhrilähde tai linnavuori.

Frontoni. Poikkipääty. Yleensä kattolistan yläpuolinen joko kolmion tai kaarevan muotoinen koristepääty, voi olla myös ikkunan, oven, kuistin jne. päällä.

Karoliininen pohjakaava (tai keskeissalijärjestys). Sydänseinäinen rakennuksen pohjakaava. Tämä pohjakaava yleistyi, kun rakennusten mittakaava ja syvyys suureni 1800-luvun lopulla.

Kiinteä muinaisjäänös (ks. arkeologinen kohde). Ihmisen toiminnan eri aikoina synnyttämiä jäänteitä ja rakenteita maisemassa ja maaperässä. Vanhimmat ovat esihistorialliselta ajalta 10 000 vuoden takaa, nuorimpina voidaan pitää maailmansodan aikaisia linnoituslaitteita ja uittoon liittyvien rakennelmien jäänteitä.

Kulttuurimaisema. Ihmisen käyttämä, hoitama, muuttama tai rakentama aineellinen ympäristö, jonka maisemakuvassa on näkyvissä ihmisen toiminnan jälkiä.

Kulttuuriympäristö. Se on kokonaisuus, joka muodostuu rakennetusta ympäristöstä, perinnemaisemasta ja muinaisjäänöksistä. Sillä on sekä aineellista että aineetonta ulottuvuutta ja paikan historiasta johtuvaa ainutlaatuisuutta.

Luonnonmaisema. Maisema koostuu pääasiassa luonnon omista elementeistä, luonnontilaisesta ympäristöstä.

Maisemavaurio. Maisemahäiriö, maisemahaitta. Tarkoittaa maisemassa ilmenevää asiaa, kohdetta, joka ei ole sopusoinnussa ympäristönsä kanssa.

Mansardikatto. Taitekatto. Kun ullakolle haluttiin lisätä asuinhuoneita, tuli satulakattoa korkeampi taitekatto suosituksi. Kartanoista saadulla kattomallilla lisättiin talon kokoa ja komeutta.

Pastoraalimaisema. Paimenelämään liittyvä, idyllisen sävyinen tai vastaavatunnelmainen maaseutumaisema.

Perinnebiotooppi. Vanhantyyllisen maatalouden, niiton ja laidunnuksen muokkaama luonnonympäristöä. Tarkastelun tärkein lähtökohtana on kasvillisuus. Perinnebiotooppeja ovat niityt, kedot, ahot, hakamaat ja metsälaitumet sekä kaskimetsät.

Perinnemaisema. Perinteisen maanviljelyselinkeinon tuottama kulttuurimaisema. Se on joko yhden tai useamman perinnebiotoopin, ihmisen rakentaman ympäristön mm. rakennusten, pihapiirien, puutarhojen ja erilaisten rakennelmien muodostama ympäristökokonaisuus.

Susiporstua. Rakennusten välinen kapea sola, joka estää petoeläinten sisäänkäynnin.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUTTA

INVENTOINTEJA JA KULTTUURIYMPÄRISTÖOHJELMIA POHJOIS-KARJALASSA

- Kiteen kunnan rakennusinventoinnit. Kiteen kaupunki ja Kitee-Seura ry.
- Työtä rakennusperinnöstä - projektin inventoinnit 2000-2001.
- Luonnonsuojelu- ja kulttuurihistorialliset kohteet. Pohjois-Karjalan seutukaavaliitto. Julkaisu A 3. Joensuu 1974.
- Pohjois-Karjalan kulttuurimaisemainventointi. Pohjois-Karjalan seutukaavaliitto. Julkaisu A 55. Joensuu 1990
- Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristö. Pohjois-Karjalan seutukaavaliitto. Julkaisu A 13. Joensuu 1979.
- Siistonen, Pasi: Kiihtelysvaaran kulttuuriympäristöohjelma. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus. Alueiden käyttö, Suomen ympäristö 375. Joensuu 1999.
- Siistonen, Pasi: Valtimon kulttuuriympäristöohjelma. Ympäristöministeriö, Alueidenkäytön osasto Selvitys 3. Helsinki 1994.

KIRJALLISUUTTA

- Aronpää, Heikki ym.: Manamansalon kylämaiseman tavoitesuunnitelma. Kainuun ympäristökeskus. Alueelliset ympäristöjulkaisut 66. Kajaani 1998.
- Grönlund, Anne, Lehtelä, Markku, Luotonen, Hannu ja Hakalisto, Sirikka: Pohjois-Karjalan perinnemaisemat. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus. Alueelliset ympäristöjulkaisut 61. Joensuu 1998.
- Holopainen, Lauri: Kylähistoria, Niinikumpu. Kitee 1987.
- Hukka, Eija (toim.): Jo pätii piästellä, Sananparsia Kiteeltä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Hämeenlinna 1989.
- Hukka, Teuvo: Kiteen asutus-, maatalous-, maaseutulautakunta 1920-2000. 2000.
- Karttunen, U. ja Eeva: Kiteen seurakunnan historia. Joensuu 1951.
- Kauppinen, Pekka (toim.): Pitäjä rajojen mailla, Kitee ja Rääkkylä vuoteen 1870. Jyväskylä 1994.
- Kiteen seurakunta, Muistojulkaisu seurakunnan 300-vuotiseen juhlaan. Kiteen seurakunta 1931. Sortavala 1931.
- Kovanen, Kirsti ja Saraste, Leena: Arkkitehtuuri Itä-Suomessa, Meijän miljöö. Jyväskylä 1989.
- Kuisma, Juha ja Peltonen, Tarmo: Kyläsuunnittelun opas, Miten kehitämme ja kaavoitamme kyläämme 2000-luvulla. Porvoo 2002.
- Kuronen, Aira: Kaupantekoa kotona ja kaupungissa. 1978.
- Lappalainen, Markku ym. (toim.): Vakaasti ruorissa, Kiteen Yrittäjät ry 50 vuotta. Saarijärvi 2001.
- Laukkanen, Veikko: Jälleenrakennusvuosien pientalo Suomessa. Helsinki.
- Lintunen, Petri, Hytönen, Mervi, Ikonen, Kirsi ja Kivimäki, Sari: Laatokan pohjoisrannikon kulttuuriympäristö – Suomalainen kulttuuriperintö Laatokan pohjoisrannikon maisemassa. Suomen ympäristökeskus. Alueiden käyttö, Suomen ympäristö 236. Helsinki 1998.
- Lounatvuori, Irma ja Putkonen, Lauri: Rakennusperintömme, Kulttuuriympäristön lukukirja. Hämeenlinna 2001.
- Luotonen, Hannu (toim.): Polkuja tulevaisuuteen, Pohjois-Karjalan ympäristöohjelma vuoteen 2010. Pohjois-Karjalan ympäristökeskus. Joensuu 2000.

- Makkonen, Veikko ja Kiteen Luonnonystävät ry.: Kiehtovaa Kiteetä. Tampere 2000.
- Miettinen, Vieno (toim.): Rakentaminen itäsuomalaiseen ympäristöön. Suomen Kotiseutuliiton julkaisusarja A:2. Kuopio 1983.
- Mustelin, Olof: Nils Ludvig Arppe. Porvoo 1973.
- Nikula, Riitta: Rakennettu maisema, Suomen arkkitehtuurin vuosisadat. Keuruu 1993.
- Palosuo, V. J.: Sammaloituneet katot. Helsinki 1989.
- Palosuo, Veikko: Sukuunsa suopetäjä. Huhmari 1982.
- Tiemaisema kuuluu kaikille, Puuston ja pensaiden hoito-opas. Maa- ja metsätalousministeriö, Liikenne- ja viestintäministeriö. Painorauma Oy 2003.

MUUTA JULKAISTUA

- Andersin, Hans (koonnut): Mitä tiedämme vanhoista Andersineista? Helsinki 1985.
- Kiteen kaupungin ja Puhoksen kylän vanhoja rakennuksia/Diasarja. Kiteen kaupunki 1993.
- Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristö/Opetuskalvosarja. Pohjois-Karjalan arkkitehdit SAFA 1999.
- Siistonen, Pasi ja Sivonen, Markku (tekstit): Kyläkansio, Kylä ja ympäristö. Maaseudun sivistysliitto 1995.

JULKAISEMATTOMIA LÄHTEITÄ

- Ahonen, Mika: Pohjois-Karjalan kulttuuriympäristöt 2002. Luonnos 2.10, 8.8.2002. Pohjois- Karjalan liitto.
- Halttilahti, J., Kotanen, J. ja Luotonen, H.: Vaara-Karjalan maisemainventointiprojekti - Tuupovaaran, Tohmajärven, Värtsilän, Kiteen ja Kesälahden kohteet. Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen monisteita 2002.
- Kiteen maaseutuopiston luonto- ja ympäristöalan opiskelijoiden työssäoppimisjakso 2001.
- Leinonen, Ilkka ja Muukkonen, Birgitta: Kulttuurimaisemien hoito-ohjelman valmisteleva työ.
- Myllyselvitys 1996, Pohjois-Karjalan ympäristökeskus, Alueidenkäytön ja luonnonsuojelun vastuualue.

LIITE 1 Kyselylomake

Vuorovaikutteisuuden lisäämiseksi asukkaiden, asiantuntijoiden ja päättäjien välille eri puolilla Kiteetä on järjestetty kolme kyläiltaa. Nämä tapaamiset ovat olleet rakennusperinnön tiedotustilaisuuksia, joissa on esitelty Kiteelle valmisteltavaa kulttuuriympäristöohjelmaa. Samalla osallistujien kokemuksia ja näkemyksiä ympäristöstään on tiedusteltu mm. kyselylomakkeilla. Merkintöjä on myös voinut tehdä jaetuille karttapohjille.

Kiteen kulttuuriympäristöohjelma

keskusteluiltojen aiheena asuinpaikkani ympäristöarvot

kylä _____

VIISI KYSYMYSTÄ YMPÄRISTÖSTÄ:

- 1 Mitkä paikat ovat elinympäristössäsi erityisen kauniita ja miellyttäviä?
(rakennukset, alueet, maisemat tai kohdat)
- 2 Mitkä ovat elinympäristösi ongelmakohtia ja ikäviä paikkoja?
- 3 Kohdistuuko asuinympäristöösi uhkatekijöitä?
- 4 Miten asuinpaikkasi kulttuuriympäristöä voisi kehittää ja parantaa?
- 5 Mikä on koko Kiteen mieleen jäävin paikka, maisema tai rakennus?

Kiitos palautteestasi! Juttua voi tarvittaessa jatkaa sivun kääntöpuolelle.
Muistithan merkitä kotikyläsi nimen.

**Vastaukset voi palauttaa heti, tai ne voi postittaa 1.11.02 mennessä osoitteeseen
Pohjois-Karjalan ympäristökeskus / Marianne Rautiainen, PL 69, 80101 Joensuu.**

LIITE 2 Yhteistyötahoja

Kiteen kaupunki

Kiteentie 25
PL 3
82500 KITEE
puh. (013) 684 111
fax (013) 411 342
e-mail: hallitus@kitee.fi
etunimi.sukunimi@kitee.fi
<http://www.kitee.fi>

Pohjois-Karjalan ympäristökeskus

Torikatu 36 A
PL 69
80101 JOENSUU
puh. (013) 1411
fax (013) 123 622
e-mail: kirjaamo.pka@ymparisto.fi
etunimi.sukunimi@ymparisto.fi
<http://www.ymparisto.fi/pka>

Pohjois-Karjalan TE-keskus

Kauppakatu 40 B
PL 8
80101 JOENSUU
puh. (013) 246 111
fax (013) 246 4509
e-mail: pohjois-karjala@te-keskus.fi
<http://www.te-keskus.fi>

Pohjois-Karjalan museo

Torikatu 21 C
80100 JOENSUU
puh. (013) 267 5379
fax (013) 267 5320
e-mail: etunimi.sukunimi@jns.fi
<http://www.pohjoiskarjalanmuseo.fi>

Pohjois-Karjalan maaseutukeskus

Koskikatu 11 C
PL 5
80101 JOENSUU
puh. (013) 611 3311
fax (013) 611 3399
<http://www.pkmk.fi>

Kiteen toimisto

Olkontie 6
82500 KITEE
fax (013) 412 334

Pohjois-Karjalan liitto

Torikatu 9
80100 Joensuu
puh. (013) 265 4100
fax (013) 265 4130
e-mail: kirjaamo@pohjois-karjala.fi
<http://www.pohjois-karjala.fi>

Marianne Rautiainen

ARVOKASTA KITEELLÄ

Kitee on osallistunut Pohjois-Karjalan ympäristökeskuksen hallinnoimaan EU-rahoitteiseen Rakennusperintö kunniaan Pohjois-Karjalassa -hankkeeseen. Työn tuloksena on laadittu Kiteen kulttuuriympäristöohjelma, "Arvokasta Kiteellä".

Ohjelma on tilannekatsaus Kiteen kulttuuriympäristöstä. Ohjelma ei ole suunnitelma, vaan perusta sen luomiselle. Näkökulman avartamiseksi työtä on tehty yhteisvoimin. Ohjelmanlaatijoiden ja ohjausryhmän lisäksi kuntalaiset ja asukkaat on kutsuttu mukaan järjestämällä muun muassa kyselyiltoja.

EUROOPAN YHTEISÖ
RAKENNERAHASTOT

POHJOIS-KARJALAN
YMPÄRISTÖKESKUS